ОДРИНСКАТА БИТКА от 1205 година

Съставител и редактор
Васил Гюзелев

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ОДРИНСКАТА БИТКА ОТ 1205 Г.

© Васил Гюзелев – съставител, 2005
ISBN 954-07-2143-1
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ:

За Одринската битка от 1205 г. и за тази книга 7

Статии и съобщения

Васил Гюзелев Калоянова България и Латинската империя (1204–1207 г.) 13
Христо Матанов Цар Калоян и папа Инокентий III 27
Йордан Андреев Победата на цар Калоян при Одрин – 14 април 1205 г. 43
Георги Бакалов Титлата на цар Калоян 53
Миляна Каймакамова Цар Калоян в българската историческа памет от XIII–XIV в. 63
Момчил Младенов Калояновият пръстен 75
Христо Харитонов Музейната експозиция „Цар Калоян” 85
Стефан Бояджиев Средновековната крепост край с. Маточина, Свиленградско 91

Извори за Одринската битка от 1205 г. – подбрал и коментирал Васил Гюзелев

1. Писмо на управителя на Латинската империя Хенрих до папа Инокентий III от 5 юни 1205 г. 105
2. Писмо на папа Инокентий III до цар Калоян от края на юни 1205 г. 111
3. Преразказ на писмо на цар Калоян до папа Инокентий III от пролетта на 1206 г. в „Делата на папа Инокентий III 114
4. Из хрониката на участника в битката Жофроа дьо Вилардуен (1150–1212) 116
5. Из „История“ на Никита Хониат (1155–1215) 127

Списък на авторите в този сборник 135

ЗА ОДРИНСКАТА БИТКА ОТ 1205 Г. И ЗА ТАЗИ КНИГА

Едно от най-значителните събития от историята на средновековна България е победата, която българите и куманите под предводителството на цар Калоян удържат на 14 април 1205 г. над латинската рицарска армия начело с император Балдуин I Фландърски. Тази знаменателна българска победа през Средновековието намира широко отражение и отглас в почти всички европейски страни. Това едва ли е случайно. Създаденият подир превземането на Цариград от латинците на 13 април 1204 г. мит за тяхната непобедимост само една година подир това напълно е бил развенчан.

Редица изтъкнати историци на XIX–XX в. – византинисти и медиевисти са правели опит синтезирано да изразят значението на тази българска победа в историята на тогавашна Югоизточна Европа. Представянето на някои от техните гледища може да служи като най-добра илюстрация за мястото на това събитие в средновековното българско минало.

В забележителната си монография „Образуване на Второто българско царство“ (Одесса 1879 г.) най-крупният руски византинист Фьодор Успенски смята, че „най-близките събития след Одринското поражение поставили кръстоносците в отчайващо положение в Европа и в Азия“ и „участта на Латинската империя в Константинопол известно време била изцяло в ръцете на българския цар“.

Според немския византинист Хайнрих Гелцер (в неговия „Очерк върху византийската имперска история“, публикуван в Мюнхен през 1897 г.) Одринското поражение бил удар върху Латинската империя, предрешил нейното бъдеще: „На този страшен ден [14 април 1205 г.] завършило франкското господство в Романия.“

Най-големият български историк Васил Н. Златарски в т. III на своята забележителна „История на българската държава през средните векове“ (София 1940 г.) в известна степен повтаря изводите на Ф. Успенски и констатира, че „Одринското поражение поставило кръстоносците в отчаяно положение“ и цар „Калоян бил на върха на своята мощ и слава и вече бил убеден, че Латинската империя преживява последните си минути“.

Един от вещите и проникновени изследвачи на историята на Второто българско царство Петър Ников в интересната си статия „Българска дипломация от началото на XIII век“ (публикувана в сп. „Българска историческа библиотека“, 1928, кн. 3) пише следното: „Поражението при Одрин било страшен удар, получен в самото начало от Латинската империя. Тя не могла никога вече да се освободи от неговите последици. Тук под Одрин под тяжестта на българското оръжие на латинците била отнета откриващата им се възможност да станат пълни господари и наследници на падналата Византийска империя...Калоян бил постигнал своята цел – да нанесе един съкрушителен удар на Латинската империя и да се освободи от опасността, с която тя го бе застрашила.“

Крупният руско-американски византинист Александър Василиев в своята „История на Византийската империя“ (Медисон 1952 г.) твърди, че Одринската битка имала първостепенно значение за Българското царство и Никейската държава и пред цар Калоян се откривала възможността да създаде гръцко-славянска държава с център Константинопол. Тази негова идея обаче останала в „областта на мечтите“. Истинският реален резултат бил друг: „Одринската битка, като унищожила силата на франкското господство в Константинопол, спасила от гибел Никейската държава и ѝ показала пътя към нов живот.“

Във втория том на незавършената своя „История на българския народ“ (София 1944 г.) Петър Мутафчиев с вещината на забележителен историк е успял да дефинира най-съществените резултати от това събитие: „Битката при Одрин представлява смъртен удар за едва що създадената Латинска империя. Наистина латинците разполагали с още доста много войски, разпръснати в южните области на Балканския полуостров, по северозападните крайбрежия на Мала Азия и из островите на Егея; отчаяните позиви за помощ, които те отправили към католическия свят, привличали при това на няколко пъти тогава, пък и по-късно, към Цариград нови армии от авантюристи из Запада. Предизвиканата от поражението паника била също тъй скоро преодоляна.. Малко по-късно те дори се почувствали достатъчно силни, за да минат отново в настъпление, при което благодарение на някои благоприятни за тях обстоятелства си възвърнали голяма част от своите владения в Тракия. Всички тия успехи, обаче, са били преходни. Латинското господство било разклатено из основи и вече нищо не било в състояние да обезпечи трайността му. Най-важното било, че битката при Одрин разрушила легенда-

та за непобедимостта на обковaните в железни брони рицари. Начинът, по който те могли да бъдат победени, бил узнат, а с това изчезнал и страхът от тях."

Редица крупни изследвачи на Латинската империя и Византия (К. Герланд, Ж. Лоньон, Г. Острогорски и др.) определят Одринската битка като „паметна". Твърде интересни са наблюденията на Ани Данчева-Василева в монографията ѝ, посветена на взаимоотношенията на Латинската империя с Българското царство през 1204–1261 г. Тя констатира: „Поражението идва неочаквано и сварва империята неподготвена, за да го преодолее бързо. Десетки са хрониките, които съобщават за успеха на българите – както тези, съставени от съвременници, така и значително по-късни. Войната на цар Калоян и император Балдуин и нейният изход поразили целия средновековен свят." Най-важният резултат бил, че завоевателната политика на Латинската империя на Балканския полуостров претърпяла при Одрин пълен крах. Тя е склонна да приеме схващането, че цар Калоян не е имал ясно очертана политическа програма за завладяването на Цариград и поради това след удържаната при Одрин победа не действа в тази естествена посока.

* * *

Настоящият сборник, посветен на 800 годишнината от битката край Одрин през 1205 г., от една страна включва няколко статии на изтъкнати български медиевисти, които целят да представят съвременната гледна точка за събитието и изобщо за отношенията между Българското царство и Латинската империя. Втората му част са няколко извора (документални и наративни), които представят развоя на битката и последвалия непосредствено след нея отглас. Илюстрациите върху двете корици, към статиите и изворите са на археологически, книжовни и художествени паметници, непосредствено свързани с тогавашното време и конкретното събитие; предназначението им е да придадат по-реална представа за конкретната история и нейните дейци.

Предназначена за широк читателски кръг (главно за учителите по история и техните любознателни питомци), тази книга е първият опит на основаната през септември 2004 г. Асоциация на византинистите и медиевистите в България да играе важна роля в историческата образованост и националното възпитание на съвременното българско общество.

Изразявам благодарност на община Свиленград и на Регионалното историческо дружество „Клокотница", които подпомогнаха морално и финансово издаването на настоящата книга.

23 февруари 2005 г.
София

Съставителят

Изображение на латинския император Хенрих Фландърски (1206–1216 като препускащ на кон рицар върху опако на негов печат, намерен на хълм „Царевец“ във Велико Търново. Околовръстният надпис гласи: „Хенрих, по Божия милост император на Романия“

КАЛОЯНОВА БЪЛГАРИЯ И ЛАТИНСКАТА ИМПЕРИЯ (1204–1207 г.)

Васил Гюзелев (София)

Четвъртият кръстоносен поход (1201–1204 г.) има пряка връзка с историята на Българското царство и твърде интересно и специфично отражение и последици за него. В по-близък план тези последици могат да бъдат разгледани в светлината на събитията в периода 1204–1207 г. Това е необходимо, тъй като динамиката и сложността на отношенията между тогава действащите политически сили в историята на европейския Югоизток доста пъти са водели изследвачите както до непълна и неточна реконструкция на хода на станалите събития, така и до неправилна интерпретация на последиците от тях.

Българо-византийската война, разгърнала се още в началото на царуването на Калоян (1197–1207), през 1202 г. била прекратена със сключването на мирен договор. По същество той повторно признавал законността на възобновеното Българско царство. Превземането на Зара от кръстоносците през ноември 1202 г. и тяхното споразумение с Алексий IV Ангел да отвоюват бащиния му трон изцяло водели до промяна на ситуацията на Балканския полуостров. Насочването им към Цариград и установяването им пред неговите стени (юни–юли 1203 г.) принудили византийския василевс Алексий III Ангел (1195–1203) да потърси военната помощ на българите. В началото на юни 1203 г. за преговори в Търно-

во бил изпратен цариградския патриарх Йоан Каматир (1198–1206), който влязъл в общение с българския цар и църковния глава архиепископ Василий I (1186–1232). В писмото си до папа Инокентий III (1196–1216), писано скоро подир тези преговори, цар Калоян с гордост известява, че гърците изпратили при него своя патриарх, който от името на византийския император му направил следното предложение: „Veni ad nos, coronabimus te in imperatorem et faciemus tibi patriarcham, quia imperium sine patriarcha non staret“ (Ела при нас, ще те коронясаме цар и ще ти направим патриарх, защото царство без патриарх не бива). Разбрал причината за готовността във византийските отстъпки за признаването на царското му достойнство и за патриаршеското на българския църковен глава, цар Калоян отказал исканата му военна помощ и побързал да ускори водените преговори за сключване на уния с Римската църква. Той предпочел да бъде първоначално наблюдател на събитията край Босфора, а по този начин подпомогнал косвено техния злощастен за Византийската империя развой.

Под натиска на кръстоносците на 18 юли 1203 г. Алексий III Ангел напуснал Цариград и се оттеглил в западночерноморския град Девелт, където предварително си подготвил убежище. Разположението на границата с България град не бил избран от него случайно за опорен пункт в опита му за защита на владетелските му права. Във връзка с хода на тогавашните събития заслужава да се обърне внимание на едно сведение в грузинската „История на венценосците“ (XIII в.), което чрез преплитане на истината с легендата обяснява византийската катастрофа: „Когато франките чули, че гърците получили помощ от изток, тогава дошли венецианците и завладели столицата, а нещастният Алексий избягал в България при своя зет. Когато българският цар, неговият зет, го видял, отвел го в една крепост, разпръснал пред него злато в голямо количество и казал: „Ето, Алексий, желаното от тебе. Вземи това злато вместо храна и вода, защото ти погуби царствения християнски дом и унищожи гръцкото самодържавие“. И така при тези условия нещастният Алексий умрял от глад, лишен от Божията помощ. Очевидно е, че през лятото на 1203 г. Алексий III Ангел за втори път потърсил военна помощ от българите, но тя му била отказана. Именно поради това твърде скоро от Девелт той се преместил в Одрин, но опитът му да го превърне в център на движение за възвръщане на властта му в Цариград бил бързо осуетен. На 1 август 1203 г. Алексий IV (1203–1204) бил провъзгласен и коронясан за византийски василевс. Тази коронация не била призната от българския цар Калоян за легитимна. Той внимателно следял събитията, които се разигравали във вече порутената Византийска империя и се стремял да се ориентира в техния ход, за да заеме позиция, която отговаряла на интересите му.

След като в края на 1203 г. ускорил хода на преговорите за сключване на уния с Римската църква, цар Калоян решил да заложи на съюз с намиращите се под стените на Цариград кръстоносци. Това съответствало на цялостната линия на неговата по същество антивизантийска политика, в провеждането на която той проявявал последователност. Според свидетелството на Роберт дьо Клари през февруари 1204 г. с пратеничество до латинските рицари българският владетел им предложил да ги подпомогне със стохилядна войска, за да

превземат Цариград. В замяна на това те трябвало да го признаят за суверенен владетел с царска титла. Отказът на съвета на латинските барони на направеното предложение изключвал българското участие в предстоящата операция. Този ход е бил напълно в духа на провежданата от цар Калоян политика. Той е целял не само опипване на почвата във взаимоотношенията с новия фактор в събитията на Балканите, но и активно и равностойно участие в подялбата на византийското наследство. Той очевидно не е знаел, че вече то предварително било поделено между кръстоносците и венецианците, поради което те нямали нужда от друг нежелан съучастник.

Превземането на Цариград от латинците (12 април 1204 г.), избора на Балдуин Фландърски за император на новата империя и пристъпването към извършената Partitio terrarum imperii Romanie променили коренно обстановката. Уверен от папа Инокентий III чрез писмото му от 25 февруари 1204 г. за предстоящата му коронация от папски легат чрез получаване на „царски скиптър“ (sceptrum regale) и „царска диадема“ (regium diadema), цар Калоян отново потърсил мирно уреждане на взаимоотношенията си с новите господари на Цариград. Никита Хониат (1155–1216) известява, че когато той „проводил и пратеници за приятелство, било му отговорено да се отнася в писанията си до тях не като василевс с приятели, а като слуга с господари. Иначе те щели да вдигнат срещу него оръжие и лесно да опустошат Мизия (България), която той владеел не по право, а като отцепник от ромеите...“ Подетайлирано този факт е разкрит в „Деяния на папа Инокентий III“, гдето е записано, че когато цар Калоян „чул за превземането на Константинопол, бил изпратил пратеници и писмо до латинците, за да сключи с тях мир, но те му отговорили най-надменно, като му казали, че не ще има мир с него, ако не върне земята, принадлежаща на Константинополската империя, в която той бил нахлул с насилие. На това той отговорил, че тази земя той притежавал по-справедливо, отколкото те Константинопол. Защото той си възвърнал земята, която неговите деди били загубили, а те са завладели Константинопол, който ни най-малко им е принадлежал“. Сякаш с превземането на Цариград латинците наследили византийската доктрина в третирането на възобновеното Българско царство като възникнало в резултат на отцепване (ἀποστασία) на ромейска територия. Това било в пълен разрез с българската политическа концепция за континюитет и възобновяване на съществувала държавна традиция. Превъплътили се в наследници на Византийската империя и нейната политическа доктрина, латинците не можели да разчитат на българска толерантност и покорство.

Трети и последен опит за помирение с латинците цар Калоян направил през лятото на 1204 г., когато те започнали действителното разпределение на балканските владения. Това станало на срещата на българския владетел с един от водачите на Четвъртия кръстоносен поход френския благородник Пиер дьо Брашьо, подробно описана от Роберт дьо Клари. От проведения помежду им диалог ясно личи, че латинците имали идейно оправдание и историческо обяснение на проявената от тях агресия: тази земя някога принадлежала на техните прадеди от „велика Троя“ и те са дошли в нея, за да я отвоюват. Последвалите събития показали, че бълга-

рите познавали „Троянската притча“, но не в латинската ѝ осъвременена версия.

Междувременно пристигналият най-после в Търново папски легат кардинал Лъв Бранкалеоне на 7 декември 1204 г. помазал и ръкоположил търновския архиепископ Василий I за „примас на българите и власите“ (primas Bulgarorum et Blachorum), а на следния ден коронясал Калоян за „крал на цяла България и Влахия“ (rex totius Bulgarie et Blachie). В изпратеното скоро след това писмо до папа Инокентий III българският владетел, който не без основание смятал, че е получил титлата „цар“ (imperator), прямо и точно изразил своята твърда позиция както спрямо Унгарското кралство, така и спрямо създадената Латинска империя с недвусмислено предупреждение: „Също за латините, които навлязоха в Константинопол, пиша на Ваша святост да им пишете да стоят далеч от моето царство и така моето царство не ще им стори никакво зло, нито пък те нас да не зачитат. В случай, че те наченат нещо против моето царство и не го зачетат и убият от онези (люде, които са ми подвластни), нека Ваша святост да не подозира моето царство, но всичко да е свободно (от подозрение)“. Приобщаването на Българското царство към уния с Римската църква, т.е. към католическата общност, и търсенето на посредничеството на папата за уреждане на отношенията с Латинската империя не дали резултат. Нарастващата агресивност на латинците трудно можела да бъде обуздана. Според арагонската версия на „Морейската хроника“ (XIV в.) българският цар „се боял, че император Балдуин, който се намирал на границите на неговите земи, може да навлезе (в тях) и да завладее неговото царство, както той

превзел това на гърците“. Според Жофроа дьо Вилардуен по време на похода в Източна Тракия през лятото на 1204 г. маркиз Бонифаций Монфератски се обърнал към император Балдуин с думите: „И да отидем, ако това е Вашето желание, срещу Йоан, който е крал на Влахия и България и владее несправедливо голяма част от земята“. Предопределената твърда антибългарска позиция на ръководителите на Четвъртия кръстоносен поход ясно личала от подялбата на земите на Романия, в която фигурирали области и селища вече включени в пределите на Българското царство: значителна част от Тракия и Черноморието, Родопска област и Македония с градове и крепости като Пловдив, Стенимахос, Константция, Берое, Несебър, Анхиало, Прилеп, Костур, Мъглен, Охрид и др. В отговорите на българските пратеничества и предложения още по-ясно личала агресивната латинска политика спрямо Българското царство.

Така или иначе, в края на 1204 – началото на 1205 г. сблъсъкът на България с Латинската империя изглеждал неизбежен. Според свидетелството на Жофроа дьо Вилардуен в навечерието на предстоящата война пратеници на гърците „от всички градове на страната“ предложили помощта си на цар Калоян и му „известили, че ще го обявят за император (il le feroient empereor) и че всички ще му се подчиняват като на свой господар“, а пък „той ще ги управлява като свои поданици“. Както и да се тълкува това сведение в съвременното научно дирене, очевидно е, че при създалата се крайно неблагоприятна за тях ситуация на Балканския полуостров ромеите за пръв и за последен път се принудили да признаят българския цар за свой владетел и положили клетва да му служат.

В битката край Одрин на 14 април 1205 г., точно една година след превземането на Цариград, българите в съюз с куманите и ромеите от Източна Тракия нанесли катастрофално поражение на латинската армия, пленили император Балдуин и го отвели в своята столица Търново. Ударът върху Латинската империя изглеждал смъртоносен: тя била обезглавена, цветът на нейното рицарство погинал, „цялата земя" Тракия се намирала в ръцете на българите, конницата на техните съюзници куманите достигнала чак до Цариград (само Родосто и Силимврия били в латински ръце), търговци, рицари и сержанти масово напущали с венециански кораби Цариград, престарелият венециански дож Енрико Дандоло при бягството от полесражението умрял.

Одринската битка нанесла върху Латинската империя удар, който още в началото на съществуването ѝ поставил нейната съдба в опасност. Подир нея изглеждало сякаш, че тя няма каквото и да е бъдеще. Ако немският византинист Хайнрих Гелцер смята, че „на този страшен ден (14 април 1205 г.) приключило франкското господство в Романия", то най-крупният руски византинист за всички времена Фьодор Успенски справедливо е констатирал: „Участта на Латинската империя в Константинопол известно време била напълно в ръцете на българския цар". Редица причини, обаче, възпрепятствали неговото намерение да я съкруши окончателно и да установи българска военнополитическа хегемония на Балканите. Одринската битка от 1205 г. направила силно впечатление тогава и е едно от широко отразените събития в европейската история от западната историопис през XIII–XV в. Тя имала изключително значение и последици за Българското царство. В началото на неговото възобновяване пред него отведнъж се разкрила перспективата да прогони западните рицари и да стане притежател на византийското наследство на Балканите. Подир три столетия отново възкръсвала химерата на цар Симеон Велики (893–927) за създаването на българо-гръцко царство със столица Цариград. Срещу превръщането ѝ в реалност противостояли три фактора: неизцяло сломената мощ на латинските рицари, подкрепата им от страна на Римската църква и католическия Запад и антибългарското движение на ромеите от Балканския полуостров. В създадената сложна и пълна с изненади обстановка изявилият се дотогава като ловък дипломат и отличен пълководец цар Калоян проявил хаотичност в действията и объркване. Със своята „войска от българи и гърци" неочаквано се отправил срещу маркиза на Солун Бонифаций Монфератски. Този ход бил продиктуван от временното завладяване на града (юни 1205 г.) от владетеля на Просек Чъзмен, който се възползвал от отсъствието на маркиза. Самият български цар, който последователно превзел Сяр, Бер и „останалите градове, които били подчинени на маркиза", но вместо към Солун се отправил към Пловдив, гдето установил своята власт при подкрепата на местните българи-попеликани (павликяни) и съпротивата на ромеите, предвождани от Алексий Аспиет. Непосредствено след това се отправил към Търново, където се разправил със заговора на изменниците, наказани от него „с тежки наказания и новоизмислени начини на умъртвяване". И именно тогава решил да промени отношението си към дотогавашните си съюзници и да поведе срещу „ромеите убийствена и непримирима война" заради

тяхното коварство, неверния им нрав и често променящо се настроение. Ромейската съпротива при Пловдив и заговорът в Търново били първите сериозни пукнатини в кратковременния българо-византийски съюз. Клетвеното обещание на ромеите в Тракия да признаят българския цар за свой василевс потънало в миналото.

Известѐн за тежкото поражение на латинците при Одрин, папа Инокентий III направил опит по дипломатически път да спаси тяхната изведнъж оказала се пред гибел империя – всъщност собствената си рожба. В писмото си до цар Калоян от юни 1205 г. той го приканил да освободи пленения Балдуин и да сключи „истински и здрав мир“ с латинците. Заплашил го и с настъпление от страна на унгарците и с огромна кръстоносна войска, която скоро щяла да тръгне „от западните страни за Гърция“. Едва ли папските заплахи са стреснали българския цар и са го принудили да потърси помирение с латинците.

Българската военна кампания в началото на 1206 г. се характеризирала с опустошаване на градовете и крепостите в Източна Тракия и изселване на ромейското им население в България. Ромейската аристокрация се отметнала от съюза си с цар Калоян под предлог, че той не спазва „никакъв договор“ и сключила споразумение с латинците. Нейният предводител Теодор Врана в съюз с провъзгласения на 20 август 1206 г. (подир узнаването за смъртта на Балдуин в Търново) за император на Латинската империя Анри д'Ено проявили за пръв път активност в антибългарските си действия.

При създалата се обстановка на изолация цар Калоян се видял принуден в началото на 1207 г. да сключи съюз с ромеите

от Мала Азия, обединени под скиптъра на никейския василевс Теодор I Ласкарис (1204–1222). Съюзът между Българското царство и Никейската империя се оказал с изключителна значимост за по-сетнешното ликвидиране на Латинската империя.

За да се възпре българската заплаха при срещата си в Кипсела в края на август 1207 г. император Анри и маркиз Бонифаций Монфератски постигнали споразумение за организиране на съвместен поход срещу България. На 4 септември 1207 г. близо до Мосинопол (недалеч от дн. гр. Комотини в Беломорието) обаче маркиз Бонифаций Монфератски бил нападнат от местните българи и убит. Отрязаната му глава била изпратена на цар Калоян, за когото „това била една от най-големите радости, които той някога изпитал“. По този начин българите причинили смъртта на двамата най-изтъкнати предводители на Четвъртия кръстоносен поход. По ирония на историята само месец подир смъртта на Бонифаций Монфератски цар Калоян бил убит под стените на Солун от заговорници. Църковното предание приписвало неговата смърт като деяние на св. Димитър Солунски.

Четвъртият кръстоносен поход със своите първоначални резултати има твърде специфични и не всецяло отрицателни последици за Българското царство. Превземането на Цариград и първоначалното изграждане на Латинската империя станали в период, когато то било във възход, търсело утвърждаването си както в балкански, така и в общоевропейски план и било управлявано от един от най-забележителните средновековни владетели – цар Калоян. Отстранен твърде високомерно от страна на латинските барони от подялбата на византийското териториално наследство, той се превърнал в

непримирим враг на западното присъствие в балканското пространство и нанесъл трудно поправими военни и политически удари. Принудил новосъздадената империя още в началното си развитие да премине в отбрана, той в най-голяма степен съдействал за спасяване и укрепване на остатъците от византийската държавност, особено на Никейската империя и Епирския деспотат. Обективният исторически резултат от неговите действия контрастира на тогавашната и по-късната ромейска присъда. Във византийското историческо съзнание той останал с опустошителните набези на неговата войска в Тракия и Македония и с депортациите на ромейско население в пределите на България. Според Георги Акрополит (1217–1282) и следващия го в изложението Теодор Скутариот (втората половина на XIII в.) „той отмъщавал, както прочее казвал, за злините, които император Василий извършил спрямо българите. И като казвал, че Василий се наричал Българоубиец, себе си назовавал Ромеубиец (Ῥωμαιοκτόνον) ... Наистина никой никога не е причинявал такива злини на ромейската земя, така че му е дадено име с прозвище „куче“: от всички бил наричан „кучето Йоан“ (Σκυλοιωάννης). Показателно е, че в българския книжовен спомен неговите успехи срещу латинците са оставени на заден план. Патриарх Евтимий (1375–1394) го представя като завоевател „на всячески изнемогналото Гръцко царство“ (Грѣчьское царство) и покорител на „немалка част от гръцката земя“ и нейните градове. А в Синодика на българската църква (XIII– XIVв.) нему е въздадена вечна памет заради „многото победи, които удържал над гърците и латинците“ (на Грекы и Фругы).

Независимо от сключената през 1204 г. уния с Римската църква, фактически и обективно Българското царство действало срещу Латинската империя в Константинопол от позициите на защитник на православието. В българската и славянската историческа традиция (XIII–XVI в.) този факт е преценен по твърде категоричен начин: „В година 6712 (=1204) Цариград бе превзет от латинците, защото цар Теодор Ласкар или не беше там, или не можа да им се противопостави. Ала тогава православната църква имаше защитник – българския цар...Гръцкото царство на две се разсече: в цяла Тесалия, Илирия и в Солун господстваше Теодор Ласкар; в целия Понт, Галатия, Витиния и Азия властваше богобоязливия Калоян Ватаци.“

Превземането на Цариград от латинците през 1204 г. и създаването на Латинската империя, обективно погледнато, били отражение във възможно най-лоша форма на конфликта между католическия Запад и православна Византия, твърде изострен от началото на кръстоносните походи. В писмото си до император Балдуин I Фландърски от 7 ноември 1204 г. папа Инокентий III определя станалото като „велико чудо“, „мистерия“, която Бог твърде отдавна предопределил да стане, но сега тя била превърната в дело от кръстоносците. Според „справедливата Божия присъда Гръцкото царство-...преминало от надменните към смирените, от непокорните към преданите, от схизматиците към католиците“. Той смятал, че „Гръцката църква и Константинополската империя, които по Божие повеление били подчинени на апостолическия престол, трябвало да останат под тази зависимост“.

В българската позиция спрямо тази голяма промяна в статуквото на европейския Югоизток в периода 1204–1207 г. се наблюдава липса на константност в измеренията и целите. Първоначално цар Калоян, ръководен от намерението си да

приобщи Българското царство чрез уния с Римската църква, бил готов за „подялба на Романия“, т.е. на територията на рухналата Византийска империя, с кръстоносците. След отказа им, макар че вече сключил уния с католическата църква, той изстъпил не само като защитник на православието и на българи и гърци срещу латинското високомерие, но и с намерението да стане владетел на Българо-гръцко царство. Когато още през пролетта на 1205 г. току-що създадената Латинска империя била заплашена от залез“, българо-гръцкият съюз се разпаднал. Отцепническото поведение на ромейската аристокрация принудило българският цар да се опълчи както срещу латинците, така и срещу гърците, които се обединили срещу него. С право Ф. Успенски е заключил: „По този начин опитът на Калоян да основе Гръкобългарско царство на Балканския полуостров със столица Константинопол може да бъде наречен неуспешен. Вината за този неуспех отчасти лежи върху самия него, или, което е по-вероятно, неуспехът трябва да се обясни с вековната вражда между гърците и славянското население на полуострова. За Калоян остава тази заслуга, че той укрепил съществуването на Второто българско царство. Най-добрите приемници на братята Асеневци неведнъж се обръщали към широките политически планове на Калоян, в което трябва да се вижда исторически вярната, макар и вредна за българите традиция.“

През 1204–1207 г. Българското царство записало едни от най-славните страници от своята история. Тогава то показало ролята си на изключителен фактор в решаването на съдбините на Балканския полуостров и възродило могъществото си.

ЦАР КАЛОЯН И ПАПА ИНОКЕНТИЙ III

Христо Матанов (София)

На границата на дванадесетото и тринадесетото столетие от Рождеството на Иисуса Христа, Европа навлязла в най-успешния период на средновековното си развитие. Процъфтявали средновековните градове, архитектурата, търговията, земеделието, културата. Външен израз на този разцвет било могъществото на Апостолическия престол в Рим. По това време Папската курия се ръководела последователно от трима от най-изявените папи през Средновековието: Инокентий III (1198–1216 г.), Хонорий III (1216–1227 г.) и Григорий IX (1227–1241 г.). Папската политика била активна и последователна. Тя се стремяла на изчисти тялото на Христовата църква от нароилите се ереси, да продължи с още по-голяма активност кръстоносната идея и да наложи своята църковна власт над християнския изток. Не липсвали и идеи за обновление на църковния живот, чиито най-активни радетели били Франциск Асизки и Доминик Гузман.

И за средновековна България междата на двете столетия била период на подем и оптимизъм. Под мъдрото и енергичното ръководство на първото поколение Асеневци българската държава била възстановена и с усилени темпове възвръщала своята политическа роля в Европейския Югоизток. Дълбоката криза и последвалия разгром на Византия през

април 1204 г. откривали перспективата за българска хегемония в ареала на „византийската общност“. Новата българска столица Търново бързо се превръщала от никому неизвестна преди крепост в престолен град с регионално значение.

Тъкмо в този период се разиграл един от най-интересните епизоди в отношенията между българската държава и Апостолическия престол. Основни фигури в него били папа Инокентий III и цар Калоян. В дипломатическата игра между тези две бележити фигури в европейската история се очертали основните интереси на Папството и България: за Папството – разширяване на църковната му власт в християнския Изток, а за България – признаването на нейния традиционен държавен и църковен статут на царство и поместна патриаршия.

В самия край на 1199 или самото начало на 1200 г. престолният град Търново бил посетен от папски пратеник, който носел специално писмо за българския владетел. Пратеникът бил архипрезвитер Доминик, папски прелат, завеждащ гръцката католическа епархия в Бриндизи. Писмото било адресирано до „благородния мъж Йоаницuус“ (цар Калоян), който, според папата, произлизал „от благороден род от град Рим“ и хранел чувства на искрена преданост към Апостолическия престол. Пратеникът Доминик имал за задача да проучи обстановката в България и възможността за по тесни контакти между българския владетел и папата. Писмото било кратко, но съдържало достатъчно ясни податки, за които цар Калоян можел да се развие като дипломатическа аргументация в бъдещите си преговори със своя именит съвременник. Първото писмо на папа Инокетнтий III до българския владетел означа-

Папа Инокентий III (1196–1216) – стенописно изображение от XIII в.

вало включване на България в мащабната апостолическа политика на Балканите и в християнския Изток въобще. Папата бил в контакти още със сръбските Неманичи, следял зорко разпространението на ересите в Босна и активно участвал в подготовката на Четвъртия кръстоносен поход.

Впрочем папският демарш спрямо българския владетел съвпадал по време с последната фаза от освобождаването на основните български земи от византийска власт. Било поради това, било поради необходимостта да се осмисли папската инициатива, а реално и поради интригите на византийската дипломация, която имала сведения за посещението на ар-

хипрезвитер Доминик в България, отговорът на българския цар се забавил за около две години. Затруднения предизвиквало и обстоятелството, че в България нямало хора с латинско образование, които да водят кореспонденцията. Така че Калояновият отговор бил изпратен към есента на 1202 г., като текстът на писмото бил написан на български, преведен на гръцки, а от гръцки – на латински. Изглежда че в последната фаза на тази вътрежка от преговори участвал активно задържания в България архипрезвитер Доминик.

В своя отговор „императорът на българите и власите" умело подхващал и потвърждавал папските намеци за „римския" си произход и потвърждавал, че желае да установи отношения с Апостолическия престол. Той твърдял, че както неговите братя, така и самият той няколко пъти се опитвали да изпратят пратеници при папата, но неуспешно поради враждебното отношение на съседните владетели. Исканията на цар Калоян били точно формулирани и категорични. Той искал от папата царска корона и подчертавал, че такава корона получили от Рим неговите предшественици Петър и Самуил. Освен това с чувство за своето владетелско достойнство и значимостта на българската държава, българският владетел настоявал при него да пристигат пратеници от по-висок ранг. За по-голяма убедителност, към папата пътувало и писмо от българския архиепископ Василий, което в общи линии повтаряло съдържанието на царското писмо. Двете писма били изпратени по Доминик и придружаващия го български епископ на Браничево Власий. По пътя си към Рим през Унгария те преминали през територията, управлявана от българския княз (вероятно севаст) Белота – вероятно Браничево. Там

кореспонденцията до папа Инокентий III се увеличила с още едно писмо: на княз Белота, който настоявал той и семейството му да получат папска благословия. Така в периода 1199–1202 г. контактите между Рим и Търново били установени и двете страни ясно заявили намеренията си да задълбочават своите отношения.

Папският отговор последвал светкавично. С писмо от 27 ноември 1202 г., писано в Латеранския дворец, папата уведомил българския цар, че е наредил да се прегледат папските регистри и да се открият сведения за някогашни коронации на български владетели от апостолически предстоятели. При този преглед неговите сътрудници със сигурност са попаднали на кореспонденцията на папите Николай I и Адриан II с княз Борис-Михаил. Откритите сведения не били обилни, та папата наредил на своя последващ легат да прегледа в Търново царските книги и да събере допълнителна информация по въпроса. Дипломатическият нюх подсказвал на папата, че подробностите не трябва на пречат на темпа на преговорите. Той уведомявал цар Калоян, че като пратеник при него заминава капеланът Йоан де Казамарис. Той носел палуим за българския архиепископ Василий и имал пълномощия да урежда по свое усмотрение българските църковни дела. Успоредно с това папата написал още две писма до архиепископ Василий и до княз Белота. В тях той изтъквал аргументи в полза на върховенството на Римската църква и им препоръчвал своя нов пратеник Йоан де Казамарис.

Новият папски пратеник бил известна фигура в историята на Апостолическия престол от началото на XIII век. Де Казамарис бил папски легат освен в България, още в Босна

и в Унгария. При изпълнение на своята мисия той трябвало да мине през Босна, да участва на антиеретическия събор на Болино поле през април 1203 г. и оттам да пътува през Унгария за България. Поради ангажираността му в Босна пристигането на Йоан де Казамарис в България се забавило. През месец май 1203 г. той бил в Унгария и там се срещнал с пратеници на българския цар, които трябвало да го отведат в България. Изпълнението на неговите задължения обаче било възпрепятствано от нежеланието на унгарския крал Имре (Емерих) България да укрепи връзките си с Рим. В тези негови действия прозирали българо-унгарските противоречия за Белградска и Браничевска област и огорчението на унгарците от превземането на владения от тях град Задар от кръстоносците на Четвъртия кръстоносен поход. Папа Инокентий III трябвало да употреби доста остра риторика, за да убеди крал Имре да осигури пътуването на легата Йоан де Казамарис до България.

Забавянето на папския отговор с повече от половин година накарало цар Калоян да поеме инициативата в свои ръце. През месец май 1203 г., без да изчака отговора на папата, той написал ново писмо до Рим. То трябвало да бъде връчено в Латеранския дворец лично от българския архиепископ Василий. За тази цел било организирано внушително пратеничество под формата на керван, с дарове от копринени платове, восък и сребро. То трябвало да пътува до Драч, а от там по море до Бриндизи. Основното в съдържанието на писмото е умелото използване на един любим похват на българската дипломация, демонстриран още от княз Борис-Михаил: да се използва старата неприязън и противоречията

между Рим и Константинопол. Според цар Калоян, когато византийците узнали за водените преговори с Папството, те му казали: „ела при нас, ще те коронясаме за цар и ще ти поставим патриарх, защото царство без патриаршия не бива". Той, според неговите твърдения", отхвърлил тези внушения, защото искал да бъде" роб на папата и на Св. Петър". Следователно цар Калоян, без да го артикулира в прав текст, призовавал папата да „изпревари" ромеите и да го удостои с царска корона, а архиепископа на България – с патриаршеско достойнство. Допълнителна причината за демонстрацията на вярност към папата от страна на цар Калоян вероятно било обстоятелството, че край водите на Константинопол вече била хвърлила котва венецианската флотилия с натоварените на нея Христови войни от Четвъртия кръстоносен поход. Цар Калоян се опасявал, че забавянето на преговорите с папата няма да му позволи да използва „апостолическата карта" в променящата се обстановка в южните части на Балканския полуостров.

Българското пратеничество, начело с архиепископ Василий, потеглило от Търново през месец юни 1203 г. и през август с. г. сигнали до Драч (дн. албанско пристанище Дуръси). Там то срещнало неочаквани трудности. Тамошният византийски дукс не позволил на архиепископа да се качи на кораб и той бил принуден да възложи пратеничеството на своите двама помощници: комеcтабъла Сергий и презвитера Константин. Те изпълнили своята мисия, връчили писмата на папата и към средата на септември 1203 г. се завърнали в Драч. Там ги чакал архиепископ Василий, с когото те се прибрали обратно в българската столица.

Със себе си българските пратеници носели две папски писма с идентичен основен текст, адресирани до царя и до архиепископа. Папата не отхвърлял българските искания за царска корона и патриаршеско достойнство, но преди това искал да има достоверна информация за обстановката в България. В тези писма има ясно указание за надеждата на папа Инокентий III българският владетел „да приеме наставление в католическата вяра", т. е. да стане католик. В последствие се оказало, че тези надежди били напразни. За пръв път папа Инокентий III се опитвал да направи политически внушения на българския цар: той го призовал да поддържа добри отношения с поддържания от него велик жупан на Сърбия Вукан. Архиепископ Василий бил призован да се яви лично в латеранския дворец, като пътува през Апулия.

Малко след връщането на българските пратеници в Търново там най-после се появил и папският легат Йоан де Казамирс. С това били преодолени недоразуменията и пречките в контактите между Търново и Рим, предизвикани от лошата комуникация и пречките за размяна на пратеничества. От края на 1203 г. отношенията между България и Апостолическия престол навлезли в най-динамичната си фаза.

В края на 1203 г. цар Калоян изпратил по епископ Власий поредното си писмо до папа Инокетний III, което в синтезиран вид съдържало българските искания към папската курия. Царят излагал накратко историята на отношенията между Рим и България и прибавил името на още един свой предшественик, получил владетелско достойнство от папата: цар Симеон. Българският владетел благодарил за изпратения палиум, но настоявал за патриарх, който при това да бъде избиран от синода на българската църква. Настоявал също така папата да разреши приготвянето на Свето миро. Лично за себе си много ясно заявявил, че би желал да бъда коронясан за император от папски легат с ранг на кардинал. Калоян настоявал също така папа Инокентий III да се намеси в продължаващия спор с Унгария за Белградска и Браничевска области и да защити правата на българската държава. Без да изчаква официалната коронация, за която настоявал, Калоян с очевидно владетелско самочувствие се е подписал като „император на България".

Както и в предишните случаи, папа Инокентий III не забавил своя отговор. Паралелно с подготовката на високопоставена мисия в България, папата изготвил обширно послание до унгарския крал Имре. Унгарците твърдели, че Калоян несправедливо е завладял Белград и Браничево, че използвал в своята войска „езичници" (т. е. кумани) и че опустошил земята на Сърбия, която уж била подчинена на унгарската корона. В папското послание до крал Имре намираме една „бляскава и добронамерена апология" (според Йордан Андреев) на българската държавна кауза и държавно-владетелски статут. Папата заявил следното: „...напоследък двама братя, сиреч Петър и Йоаниций, произхождащи от рода на предишните царе, започнаха не толкова да завземат, колкото да възвръщат земите на своите бащи, така че в един ден спечелиха чудна победа над велики владетели и безбройни народи. ...те са възвърнали най-голямата част от страната си по бащино право. Затова ние възнамеряваме ... да го коронясаме за цар не върху чужда, а върху собствена ... земя."

Към месец февруари 1204 г. в Рим било подготвено пратеничество до Търново, начело с папския легат кардинал Лъв. Той носел със себе си две писма: до Калоян и до архиепископ Василий. Кардинал Лъв носел още владетелски скиптър и владетелска диадема и разрешение българският владетел да отсича монети със своя образ. В писмото на архиепископа папата изтъквал че „примас" и „патриарх" е едно и също и му давал право да коронясва българските владетели. Папа Инокентий III обаче отказал на българския епископат правото да избира патриарх/примас. Утвърждаването на българския църковен глава и на българските митрополити и архиепископи трябвало да става с палиум от Рим. Всеки нов примас трябвало да дава клетва на папата, чийто текст бил изпратен отделно. Българската църква получавала правото да приготвя Свето миро по римски обичай в деня на Тайната вечеря.

Папското пратеничество пристигнало в Търново на 15 октомври 1204 г. От едно писмо на архиепископ Василий до папата научаваме, че кардинал Лъв веднага се заловил с поставените му задачи. На 7 (13) ноември 1204 г., денят на Св. Яков, той помазал българският архиепископ за примас/ патриарх. От своя страна Василий помазал двама митрополити и други епископи. На следващия ден – 8 (14) ноември кардинал Лъв тържествено коронясал Калоян за „крал". Отделно по българският пратеник епископ Власий папата изпратил на цар Калоян специално знаме, на което имало изображение на кръст и на двоен ключ. Символиката на двойния ключ папата обяснявал в едно свое писмо до цар Калоян така: „...единият е за разграничаване, другият – за власт, та когато разграничаваш доброто от лошото, светлината от тъмнината, а също така светото от безбожното, да си послужиш с поверения ти материален меч за наказание на злосторниците и за похвала на добрите." В последвалата кореспонденция българският владетел демонстрирал, че схващал тази коронация като царска и продължил с още по-голяма настойчивост да се подписва като „император". С малко повече колебания и примас/патриарх Василий споменавал за получаване на патриаршеско достойнство. И двете страни сякаш изпълнявали смисъла на думите, приписвани на френския крал Луи IX: „Който не знае да се преструва, той не знае и да управлява". Заедно с благодарностите към папата за извършеното, цар Калоян му изпратил своя син Витлеем и едно друго момче, които трябвали да се обучават на латинско писмо в Рим. Несъмнено царят е гледал с оптимизъм на бъдещите българо-папски отношения и е желаел да има на свое разположение латиноезична канцелария.

В издаденият от цар Калоян златопечатник по повод на неговата коронация, статутът на българската църква е определен по следния начин: „...църквата в целокупното ми царство и моят патриарх, митрополитите, архиепископите, епископите и другите свещеници, нека бъдат под властта на Римската църква и да държат закона, обичая и последованието, което са държали блаженопочившите царе на цяла България и Влахия". В това изречение се съдържа и формулата на сключената църковна уния: признаване на административната власт на папата и запазване на православната традиция в областта на догмата, литургията, статута на свещенослужителите и др.

Златопечатник на цар Калоян с тържествена клетва за преминаване под върховенството на Римската църква, 1204 г.

Папата обаче получавал възможност да влияе върху структурата на българските диоцези. Той, чрез своя легат Йоан де Казамарис, наложил в тях архиепископска структура. Начело на църквата стоял „примас“, когото българите схващали като патриарх. Той получава право да коронясва българските царе и имал задължението да участва в папските събори (но с уговорката „ако няма канонически пречки“) и на всеки четири години да посещава Апостолическия престол лично или чрез свой пратеник На свое подчинение той имал двама архиепископи: тези на Велбъжд (дн. Кюстендил) и на Преслав, които също получили палиум. С осъществяването на териториалното разширение след пролетта на 1205 г. броят на архиепископите вероятно се увеличил. На свое подчинение архиепископите имали епископите на Скопие, Призрен, Ниш и Видин. Интересно е, че във финалните документи по сключването на унията не се споменава за браничевския епископ Власий, един от редовните пратеници на цар Калоян до Апостолическия престол.

В следващите години отношенията между цар Калоян и папа Инокентий III се концентрирали главно върху отношенията между България и нововъзникналата Латинска империя. Папата не успял да предотврати конфликта между двете съседни държави, за чието избухване го бе предупредил българския цар. Битката при Одрин като че ли води до известно обтягане на българо-папските отношения, но не и до тяхното прекъсване. Скоро след българската победа папа Инокентий III изпраща две писма до Търново, едното до царя, другото до примас/патриарх Василий, с които съветва българския владетел да подобри отношенията си с латинците, за да не се окаже пред лицето на латино-унгарски съюз и, разбира

се, да освободи пленения латински император Бодуен. С настояване за подобряване на отношенията с България папата се обърнал и към новия латински император Анри. За последен път папата пише на българския владетел през месец май 1207 г. От това последно писмо личи, че апостолическият предстоятел не бил доволен от политиката на цар Калоян спрямо латинците и от отношението му към неговия пратеник. Той отново настоявал България да подобри отношенията си с Латинската империя. Български отговор не последвал. Цар Калоян продължавал неуморно да громи латинците на Балканския полуостров до трагичната си гибел под стените на Солун през месец ноември 1207 г.

Въпреки охлаждането на отношенията до разрив не се стигнало и сключената уния оставала в сила. Папата също оставал верен на поетите ангажименти и в своята кореспонденция продължавал да се обръща към българския цар и примас с титлите, които сам той им бил признал през ноември 1204 г.

Смисълът на българо-папските отношения, отразени в кореспонденцията между папа Инокентий III и цар Калоян, най-често се оценява през призмата на вековната традиция на православието в България. Смята се, че сключената уния нямала практическо въздействие върху българското развитие, въпреки че тя продължила относително дълго, цели тридесет години. Така ли е в действителност?

Коронацията на Калоян от папският легат Лъв довела до това, че българският владетел все пак получил височайше потвърждение за своето владетелско достойнство. В българската традиция царската титла на владетеля се смятала за

безспорен прерогатив и коронацията от страна на папски легат имала предимно международно значение. Установяването на официални отношения с Апостолическия престол отговаряло на българските държавни интереси през първите десетилетия на XIII век, поради което трима български владетели: царете Калоян, Борил, а до 1235 г. и Иван Асен II, се придържали към униатската политика. За Папството подобен тип униатска политика била изпробвана за пръв път по време на Първия кръстоносен поход спрямо армено-григорианците в Армения и маронитската църква в днешен Ливан. И двете църкви обаче били монофизитски, така че българската уния е първият случай на установяване на подобни отношения между Апостолическия престол и поместна православна църква. Разбира се, трябва да е ясно, че понятието „уния“ не се използва в разменената кореспонденция между българския цар, българския примас/патриарх и папата. Това понятие в смисъла, в който се използва за „българския случай“ от ноември 1204 г., е било официализирано от Папството в края на 16. век при присъединяването на няколко руски православни епархии, тогава намиращи се на територията на Полша.

В българската историческа наука почти не се е обсъждал въпроса за характера на отношенията между българската униатска църква и Папството в периода на действието на унията (1204–1235 г.). За нас остава неизвестно дали българският примас/патриарх е посещавал редовно Рим и дали е участвал в провежданите от него събори. Ако това задължение, потвърдено с клетва, е било изпълнявано поне временно, то имаме основания да смятаме, че прочутият Четвърти

Латерански събор през 1215 г. не се е провел без българско участие. Доста логично изглежда предположението, че политиката на папа Инокентий III спрямо южнофренските еретици и началото на т. нар. „Албигойски войни“ през 1208–1209 г., както и неговата активна политика за изкореняването на ересите в Босна са повлияли пряко върху провеждането на антиеретическия събор в Търново през 1211 г. Почти сигурно е, че българската униатска църква е приготвяла Свето миро според папското разрешение по римски обичай в деня на Тайната вечеря за период от тридесет години. Силата на православната традиция и променената политическа обстановка в Европейския Югоизток през 30-те години на XIII век довели до прекратяването на унията и до възстановяването на църковното общение с източните православни патриаршии.

ПОБЕДАТА НА ЦАР КАЛОЯН ПРИ ОДРИН – 14 АПРИЛ 1205 Г.

Йордан Андреев (Велико Търново)

Най-паметното сражение в средновековната ни история било предшествувано от събитията, свързани с подготовката и провеждането на Четвъртия кръстоносен поход. Вместо Светите места водачите му взели на прицел Константинопол, столицата на Византийската империя. Историята на този поход е добре известна, а още по-ясни са скритите цели на кампанията, която умелите действия на Венеция превърнали от „кръстоносната глупост в търговско предприятие“. На 13 април 1204 г. отрядите на западните рицари нахлули в царевия град и го подложили на невиждан грабеж. Кръстоносците посекли голяма част от мирното население, а като връх на всичко превърнали православните храмове в яхъри. Плановете им предвиждали създаването на нова Латинска империя, организирана по западен образец, която да подчини под властта си византийските територии.

За да предотврати приближаваща заплаха, българският цар Калоян започнал преговори с папа Инокентий III. Още през ноември 1204 г. той признал върховенството на Римската църква. В замяна папа Инокентий III връчил на Калоян корона, скиптър и знаме. Българският цар разчитал, че като верен син на Римската църква, ще може да установи приятелски отношения с водачите на Кръстоносния поход. Преди

Триумфиращ тежковъоръжен рицар-кръстоносец – релефно изображение от XIII в. в крепостта на гр. Тудела, Испания

превземането на византийската столица той влязъл във връзка с предводителите на кръстоносците. Съветът на бароните бил известен, че българите са готови да им помогнат с армия от 100 000 бойци, ако признаят царската титла на Калоян. Предложението било отхвърлено, което предопределило отношението към западните натрапници.

След завладяването на Цариград българите подновили предложението си. Отговорът който получили бил надменен и пълен с предизвикателства. Рицарите припомнили, че цар

Калоян владее земя, която доскоро принадлежала на Византия, следователно трябва да се откаже от престола и да се подчини на новите господари. Заплашили го, че скоро ще завладеят и неговото царство. По това време се състояла срещата на цар Калоян с прочутия със своята храброст рицар Пиер дьо Брашьо. Един от западните летописци разказва, че при срещата българите го попитали нямат ли достатъчно земя, там откъдето са дошли, че са тръгнали да търсят нова родина. Те пък попитали Калоян дали е чувал за Троянската война. Отговорът бил, че българите знаели добре тази история. Тогава рицарите заявили, че са потомци на същите онези троянци, които навремето били прокудени от своето отечество и сега се върнали да дирят бащини права. Обяснението прозвучало толкова нелепо, че българите дълго и с учудване клатели глави. Навярно тогава рицарите напомнили на Калоян, че в писмата си до тях трябва да се обръща не като император (т. е. цар) към приятели, а като подчинен към своите господари. Самоуверената им декларация била продиктувана от дебелото заблуждение, че българския владетел се страхувал от „копията им като от огнен меч“.

Казаното по-горе свидетелства категорично за намеренията на кръстоносците, които не криели плановете си, че българите ги очаква съдбата на Византийската империя. Цар Калоян своевременно взел ответни мерки. Скоро получил помощ от гръцката аристокрация в Тракия. Недоволна от лошото отношение на западните насилници, тя се обърнала за помощ към българския владетел – ромеите се заклели да почитат Калоян като свой господар, ако ги освободи от техните угнетители. Споразумението било скрепено с договор.

Ромейските пратеници били изпратени по родните им места, със заръката да подготвят час по-скоро въстанието. В началото на 1205 г. кръстоносците прехвърлили войските си през Проливите с намерението да завоюват владенията на Византия в Мала Азия. От това се възползувало гръцкото население в Югоизточна Тракия – първи се вдигнали на бунт жителите на Димотика, после гражданите на Одрин и за кратко време цяла Тракия била очистена от рицарите. Изненадан от събитията латинския император Балдуин събрал набързо силите си и без да чака пристигането на малоазийските отряди, тръгнал да усмирява непокорните градове. Ако се вярва на западните хронисти, императорът имал под знамената си само 140 рицари. Цифрата разбира се не е точна, тъй като други автори сочат 300, че и повече, облечени в желязо мъже. Всеки рицар имал десетина оръженосци и още толкова пажове. Императорската армия включвала и няколко роти сержанти – всяка една наброявала 2000 войници. Отделно маршируал и отряда на венецианския дож Енрико Дандоло. Имало разбира се и „нестроеви" отряди, числеността на които не се споменава. Следователно, за да добием представа за броя на кръстоносната армия, посочените по-горе цифри ще трябва да се умножат многократно.

Когато рицарската армия стигнала пред стените на Одрин (29 март 1205 г.) над кулите му се развявали знамената на българския цар Калоян – с изображението на кръста и ключовете на св. Петър. Скоро в околността се появили и войските на българския владетел (изчисляват я на 30 000 воини), който проявил изключително старание да остане незабелязан от противника. Съгледвачите на кръстоносците докладвали, че той имал под знамената си и 14 000 кумани.

Надгробна плоча на венецианския дож Енрико Дандоло (1192–1205), починал на 1 юни 1205 г., скоро след бягството си от Одринската битка. Плочата се намира в църквата „Св. София" в Цариград

Вероятно Калоян е разполагал с помощна войска от един тюмен кумани, който наброявал 10 000 саби. В началото на април българския владетел се установил на 5 левги (около 250 км.) от Одрин, а неговите „талници" (разузнавачи) усилено наблюдавали неприятелския лагер. Същевременно Одрин продължавал да бъде непокорен, въпреки усилията на рицарите да подкопаят крепостните му стени.

На 13 април приготовленията за решителния сблъсък приключили и цар Калоян наредил на куманската конница да

проведе демонстративен удар по посока на неприятелския лагер на прицел били взети пасящите наоколо коне и добитъка, предназначен за храна. С присъщото си високомерие рицарите се втурнали в преследване, като погрешно преценили, че са в състояние да разпердушинят нападателите подобно на шайка невръстни деца. Увлечени в преследването те разтеглили редиците си, а куманите на моменти се спирали и обсипвали преследвачите със стрели, като се целели предимно в краката на рицарските коне. Това за малко не довело кръстоносците до поражение. Вечерта в императорския лагер бил свикан съвет на бароните, на който се чули гласове, че е безразсъдство да се преследват лековъоръжени конници, които биха могли да ги отведат по опасни места и всичко да завърши катастрофално. Решено било при повторно нападение, рицарите да излязат от лагера, да се построят в боен ред, но да се въздържат от преследване. Междувременно – това станало през нощта – цар Калоян преместил войските си на мястото, което избрал за засадата, където „приготвил примките, засадите и клопките".

На следващия ден – било 14 април – рицарите празнували втория ден от Великденските празници. След молитвите, когато вече обядвали, куманите отново връхлетели – някои даже преминали загражденията и известно време безчинствували в самия лагер. Рицарите набързо се въоръжили, яхнали бойните коне и съгласно заповедта се подредили в боен ред. Въпреки разпорежданията, граф Луи дьо Блуа – той бил един от най-известните и храбри рицари – не се сдържал и започнал преследване, като известил императора да го последва. Увлечени от примера му кръстоносците пришпорили конете си. В началото всичко изглеждало като повторение на стана-

лото от предния ден – куманите бягали по същия път и увлекли преследвачите на разстояние цели 10 км. Постепенно рицарските отряди разстроили бойния си ред, а връзката между тях се прекъснала. Накрая куманите завлекли челния отряд до мястото, където цар Калоян бил съсредоточил основните си сили. То било сравнително тясно, местността изобилствувала с води и мочурища, които ограничавали подвижността на тежко въоръжените рицари. Българите вече ги чакали „скрити в долове и потулени в гористи места".

За да добием представа за стратегическия маньовър на цар Калоян трябва да сме наясно с начина, по който рицарите влизали в сражения – преди него те формирали четири отряда, който се движели един след друг – императорът задължително яздел начело на третия отряд. Челният пък, който при фронтална атака приемал формата на клин, имал задачата да пробие неприятелските редици, а следващите довършвали сражението. От бегли описания на битката става ясно, че скритите в засада български войски осъществили по великолепен начин замисъла на операцията – те ударили неприятеля в гръб, когато на мястото на засадата навлязъл и третия отряд, начело с император Балдуин. Обкръжена била цялата рицарска армия – само четвъртият отряд под командуването на венецианския дожд останал извън смъртоносния обръч.

В началото рицарите оказали упорита съпротива – казват, че някои от тях проявили чудеса от храброст. Граф Луи дьо Блуа бил тежко ранен, паднал от коня си и приближените му го посъветвали да се оттегли от бойното поле. Отговорът бил, че никога няма да изостави императора. Балдуин пък поощрявал своите да не го изоставят и да се бият докрай. Според уверенията на западните хронисти „никога един ри-

цар не се бранил по-добре от него“. Постепенно българите започнали да надделяват и рицарите разстроили бойния си ред. Всеки кръстоносец бил заобиколен („като гъст черен рояк“) от български войни. Те сваляли рицарите от конете, „удушавали ги с примки, прерязвали вратовете им с коси и посичали конете”. Излиза, че в касапницата взели участие и селяните от околността, които превърнали косите си в смъртоносно оръжие. Първи не издържали и ударили на бяг помощните войски, после оръженосците, което довело до пълно поражение на рицарската армия. Всичко приключило между 3 часа след обяд и свечеряване. Един от хронистите отбелязва, че на бойното поле паднали посечени 300 сред най-храбрите рицари. Други тъжно признават, че на този ден (14 април 1205 г.) „загинал цвета на западното рицарство“. Тогава бледото априлското слънце ще е озарило за последен път великолепната българска победа. Тържествуващ цар Калоян оглеждал полесражението, осеяно с труповете на „непобедимите“ кръстоносци. След това пред него бил доведен пленения латински император „с верига на врата и железа на краката“ – гордият Балдуин украсил триумфа на българина[1].

[1] По-нататъшната съдба на знатния пленник не е докрай изяснена. Със сигурност знаем, че го отвели в Търново, където престоял в тъмница повече от година. В едно писмо до папата Анри (братът на Балдуин) съобщава, че цар Калоян се отнасял към пленения император с „подобаваща почтителност“. За неговата смърт разполагаме с многобройни, но противоречиви свидетелства. Според Жофроа дьо Вилардуен (хронист на Четвъртия кръстоносен поход) „императорът умрял в затвора“. Има обаче исторически извори, които говорят за насилствената му смърт. Според французина Алберик (той предава разказа на един западен свещеник, който посетил Търново), смъртта на пленения Балдуин била последица от романтичното увлечение на българската царица (тя била куманка), която му изпращала писма в затвора, в които му предлагала сърцето си. Балдуин намерил сили и отхвърлил съблазнителното предложение. Тогава царицата подхвърлила на Калоян, че Балдуин се

Бягащите кръстоносци били посрещнати от отряда, който междувременно продължил блокадата на Одрин. Той сполучили някак си да ги организира и не позволил на куманите да влязат в лагера. С падането на нощта рицарите започнали отстъпление, което скоро се превърнало в паническо бягство. Дори бързата куманска конница не успяла да ги догони. Разказват, че бягащите рицари взели разстоянието между Одрин и Цариград само за два дни – обикновено този маршрут се преодолявал за цели пет дни.

опитал да я прелъсти – сцената се разиграла при един среднощен пир. Българският владетел наредил да доведат пленника и заповядал до го посекат. После тялото било хвърлено на псетата и с царски указ било забранено да се коментира случая.!!! За насилствена смърт, но в различен вариант, говорят и византийските историци. Един от тях свидетелствува, че веднъж, когато цар Калоян изпаднал „в обичайните си пристъпи на лудост“ заповядал на палача да отсече с брадва „нозете на Балдуин до коленете и ръцете му от китките до раменете“. После го хвърлили в една яма за смет, където нещастника преживял цели три дни и починал в страшни мъки. Още по-преднамерен е един друг византийски автор, който сериозно уверява читателите си, че Калоян направил от главата на Балдуин чаша, с която вдигал победните си наздравици. В друго свое писмо братът на императора освидетелствува друга картина. Изпратените от него съгледвачи му донесли страшната вест, че Балдуин „бил безбожно и непристойно убит заедно с другите пленници“. Впрочем същото се потвърждава и от търновския патриарх Евтимий, който не без гордост отбелязва, че пленения латински император бил отведен в Търново, където „го предали на смърт“. В отговор на папското настояване да освободи Балдуин, цар Калоян отговорил, че императорът „изплатил дължимото на природата, когато бил в затвора“. Внимателно подбраните думи нашепват за насилствена смърт. Хронистите на Четвъртия кръстоносен поход предпочитат да не коментират съдбата на императора. Един от тях твърди, че Балдуин просто изчезнал по време на битката и от тогава никой не знаел нищо за съдбата му!!! Други пък споделят, че след битката видели император Балдуин ранен, подпрян на някакво вековно дърво. Този разказ е причината за появилите се по-късо легенди, според които Балдуин бил жив. Впоследствие в родната му Фландрия даже се появил един Лъже–Балдуин, който се представял за изчезналия император.

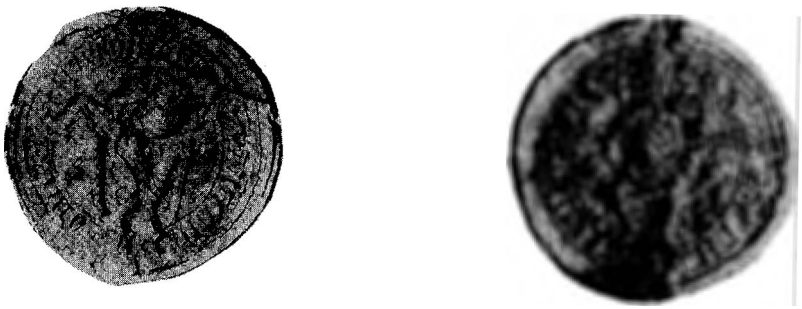

Печат на Балдуин Фландърски

Бляскавата победа на българското оръжие при Одрин е знаменателно събитие. С нея бил развенчан мита за непобедимостта на западните рицари – същите които някои образно определят като „танковете“ на средните векове. Прави са онези историци, според които след поражението при Одрин, Латинската империя била обречена на политическа летаргия, а гръбнакът на военната ѝ мощ бил пречупен. В крайна сметка всичко това довело до изчезването ѝ от политическата карта на Европа. Друг е разбира се въпросът, че цар Калоян не успял да обере докрай плодовете на великолепната си победа. Тук е може би мястото да припомним, че победните битки на цар Калоян продължили и през следващите години – все така бляскави. Но така или иначе той не успял да спечели нито една война и с мирен договор да гарантира спечеленото от неговия меч. На практика това превърнало управлението му във време на безкрайни кръвопролития, които не донесли на българите така жадувания мир.

ТИТЛАТА НА ЦАР КАЛОЯН

Георги Бакалов (София)

Успехът на въстанието от 1185–1187 г. довежда да освобождението на цяла Северна България (без Варна), както и на обширни територии в Тракия и Поморавието. С усилията на първите трима Асеневци териториалният обхват на българското етническо землище почти изцяло влиза в държавните граници. Частично решение придобива и църковния въпрос. Асеневци не признават каноничната юрисдикция на Охридската архиепископия, загубила още в 1037 г. българския си характер. Но новоучредената Търновска архиепископия се нуждаела от признание, както и самата държава. Опитите на цар Петър IV (1185–1197) да получи санкция от император Фридрих I Барбароса, при преминаването му през земите на Тракия, не дала очакваните резултати, което представя българската държава и църквата пред международната общност като нелегитимни институции. Това, в съчетание с твърде екстензивната политика на Латинската империя и Унгария, поставя възобновеното Второ българско царство в много деликатна ситуация.

В зависимост от средновековната практика, която определя ранга и суверинитета на една държава, съобразно титлата на нейния владетел, Калоян се нуждаел от меродавно външно признание. Колкото до домашната традиция, според сви-

детелства от това време, Калоян притежавал царска титла, регистрирана в проложното житие на св. Иларион Мъгленски: **царствоующем Калоіоаноу царю блгарскомъ**. Същата титла четем и върху моловдовул на Калоян: **КАЛОѢN ЦАРЬ БЛГАРОМ**. С оглед създалата се конюктура около Четвъртия кръстоносен поход, българският владетел могъл да получи признание за царското си достойнство най-вече от папа Инокентий III, който по своя инициатива влиза в кореспонденция с него още в края на 1199 или началото на 1200 г.

Римската курия следи с интерес събитията на Балканите от края на XII и в началото на XIII в. Поради създадения вакуум след упадъка на Византия съществува реална възможност за разширение на папския диоцез, посредством признанието на българския и сръбския владетел. Настаняването на рицарите от Четвъртия кръстоносен поход около Босфора засилва позициите на Римския папа. Едно признание от негова страна би могло да се смята и като гаранция за неприкосновеността на държавната територия, което за момента е от особена важност за двете държави и в частност за Българското царство, намиращо се в непосредствена близост с Латинската империя.

В първото си писмо до Калоян, папата по-скоро сондира обстановката и настроенията в Търново, поради което адресира посланието си твърде предпазливо и безлично с обръщението: Nobili viro Iohanitio. Освен това, папата припомня „римския" произход на българския владетел, което е несъмнен намек за готовността му да признае ранга на суверенния владетел.

Калоян прозира намеренията на римския първосвещеник като изказва съгласие с приписания му „римски" произход и същевременно го провокира като използва в подписа титлата към която фактически се стреми: Ego Caloiohannes imperator Bulgarorum et Blachorum". Всъщност „родовите" връзки с римляните са манифестирани с използваното от автора и адресата определение "Blachorum"(на Власите).

За първи път Западът придобива впечатление за наличието на латиноезично население на Балканите по време на Втория и Третия кръстоносен поход през XII в. Придружаващите кръстоносците аналисти забелязват такова население в Тесалия, наричана не случайно „Велика Влахия". По аналогия се приема, че с такъв произход е и населението в териториите на север. В публикуваното от Васил Гюзелев анонимно слово за пренасяне мощите на св. Теодор Стратилат се казва, че латинският император *„подготвил война срещу народа на власите"* (genetem Bldchorum), визирайки всъщност българите.

Може би не само слабата осведоменост, относно демографските особености на Балканите, е причина за използването на този етноним по отношение на българите. Възможно е употребата да е нарочна, за да се подчертае латинския (влашкия) произход на местните жители и с това целесъобразността от тяхното завладяване от латинските рицари. Във всеки случай, след Калоян няма никакви данни за използването на комбинирания титул *„Българи и Власи"* от неговите приемници.

Две години след първото папско писмо, Калоян изпраща своя отговор – не по-късно от 1202 г. Забавянето на отгово-

ра вероятно е поради опасението от реакция на православното духовенство срещу офертата на римския папа. Освен това, през 1201 г. в преговорите с Византия все още съществувала възможност за признание от страна на Константинопол, което би улеснило и опростило проблема с легализацията на българския владетелски титул. Мудните преговори и очевидната неохота на Византия да признае фактическия суверенитет на държавата, принудили Калоян да се обърне към папата. Исканията на българския владетел са поставени пределно ясно: *„царска корона и достойнство"* (coronam et honorem), при това с историческата аргументация, че същите били притежавани от *„нашите стари царе"*, както го намерил *„записано в нашите книги"*.

След изясняване на основните искания от двете страни, папата побързал да уреди църковните взаимоотношения, което е и главната цел на инициираната от него кореспонденция. Колкото до провокацията на Калоян с подписа от предишното писмо, Инокентий III подхожда много предпазливо. Както съобщава в писмото си, папата сам се *„уверил"* от архива на Латеранския дворец, че в България *„били короновани много крале"* (multi reges fuerant coronati). Затова папският легат в Търново, капеланът Йоан, трябвало на място да провери *„истината относно короната, дадена от Римската църква на техните предци"*. По всяка вероятност в папските архиви се намирали сведения само за княз Борис, наричан *„българският крал Михаил"* (rex Bulgarorum Michaelis), който заедно със своя народ получил християнско освещение от Римската църква. По този начин папа Инокентий III потвърдил *„традиционните"* връзки с българите и изпратил палиум на бъл-

Оловен печат на цар Калоян с надпис: „† Калоян, цар на българите"

гарския предстоятел, в знак на подчинението му пред апостолическия престол.

Независимо от постигнатите до този момент договорености, както и употребата на изрази като *„крале предци"*, *„кралска корона и скиптър"*, обръщението към Калоян, как-

то и в началото, се запазва непроменено – *„Благородният мъж Калоян, господар на Българите и Власите"* (Nobili viro Caloiohanni, domino Bulgarorum et Blachorum) Така папата явно намеква, че уреждането на владетелската титла тепърва предстои.

Междувременно, положението на Византия бързо се влошава и притиснат от обстоятелствата император Алексий III Ангел (1195–1203) потърсил съюз с Калоян. При него бил изпратен патриарх Йоан X Каматир (1198–1206), който обещал признаване на царския титул, както и въздигане на Търновския архиепископ в патриарх.

Направеното предложение напълно отговаря на заявените изисквания от цар Калоян. Въпреки това, той се отнесъл твърде резервирано към византийската оферта. По всичко изглеждало, че конфликтът с кръстоносците ще приключи зле за Византия и Калоян се опасявал да не изложи по този начин на опасност и България. Като опитен дипломат, Калоян доловил в отчаяното домогване на императора обреченост, която не искал да сподели с него. В същото време буди тревога неприязненото поведение на унгарския крал Емерих, който настоява пред папата да не признава *„узурпатора Калоян"*. Инокентий III доловил готовността на царя за сключване на уния и взел неговата страна, със заявлението пред унгарския крал, че *„българите си възвърнали най-голямата част от земята по бащино право"*. С оглед на всичко това, отговорът на Калоян даден на патриарх Йоан Каматир, получил твърде уклончив вид.

Калоян огласил византийското предложение пред папата вероятно за да ускори решението за признаване на владетелското му достойнство. При това царят заявил, че византийците са готови да удовлетворят максималните му искания, в това число и патриаршески ранг на архиепископа, тъй като *„царство без патриарх не бива"*. Освен всичко друго, Калоян показвал на римския първосвещеник, че уреждането на архиепископ Василий с титула примас не удовлетворява българската страна.

Очевидно е, че Калоян се ръководел изключително от политически съображения и заявките му за привързаност към Светия престол са само декларативни. С повече внимание царят се отнасял към предстоящия щурм на Константинопол. Дори предложил военна помощ на кръстоносците, надявайки се по-лесно да уреди претенциите си върху Пловдивската област. Категоричният отказ на латинските барони и дори предявените претенции към Белградската и Браничевската области, предадени преди години в зестра на Маргарита за брака ѝ с Исак II Ангел, а понастоящем съпруга на Бонифаций дьо Монферат, поставят двете страни във фактическа война. Това накарало Калоян да приеме унията и да настоява за уреждане на собствената му титла. С тържествен хрисовул до папата Калоян изразил волята си да подчини България на апостолическия престол и нарочно се подписал като суверенен владетел – *„император, поставен по волята на Иисус Христос"*. И за да подкрепи с исторически аргументи претенциите си върху тази титла, Калоян подчертава, че *„блаженопочившите царе на българите и власите и наши предшественици Симеон, Петър и Самуил са получили корона за своето царство и патриаршеско благословение от пресветата Божия Римска църк-*

ва и от апостолическия престол, от княза на апостолите Петър".

След толкова ясни и категорични заявления от страна на българския владетел било ред на папата да изрази своето становище. И отговорът от Рим не закъснял. С папаска була от 25 февруари 1204 г. *„светлият крал на българите и власите"* получавал *„благословията на Римската църква"*. Калоян не бил наречен Imperator Bulgarorum et Blachorum, тъй като папата не могъл да наруши неписаното правило, че в християнския свят има само двама императори и всеки друг след тях заема втората степен, т.е. кралска титла. В булата се казва, че по специалния пратеник на папата кардинал Лъв *„Ние...ти пращаме...кралски скиптър* (sceptum regni) *и кралска корана* (reginum diadema)." И за да смекчи разочарованието от фактическият отказ на върховната титла (цар=imperator) папата уведомява Калоян, че признава държавната независимост и дава правото на нейния владетел да сече монети. Българският примас пък получавал правото да коронясва *„българските крале"*.

Цитираната макар и частично забележителна кореспонденция откроява два съществени момента: 1) стремежът на папата да разшири юрисдикцията си върху новоучредената Търновска архиепископия и 2) домогванията на Калоян към признаване суверинитета на държавата и владетелското му достойнство. По втория момент папата дал само това, което наистина могъл – кралска титла и корона. Императорското достойнство е запазено по стародавна традиция за източния и западния владетел на Римската империя. Съвсем наскоро Изтокът бил оглавен от латинския император, който владеел

„Романия", което ще рече Византия или Източната Римска империя. Имало още едно съображение. Един от най-верните на Курията католически владетели – кралят на Унгария, възразявал дори срещу кралския титул на Калоян, камо ли ако му се присъди от апостолическия престол императорски (=царски) титул. Това би предизвикало в католическия свят не малко усложнения, които тъкмо в този момент папата не желаел. Затова Инокентий III побързал да върне жеста на Емерих като го нарекъл в писмото си *„гордост за папския престол"*.

Подобни институционални пречки нямало за новия латински император в Константинопол – Бодуен дьо Фландър (Балдуин I), който се приемал като правоприемник на византийските василевси.

Въпреки всичко, близо петгодишната кореспонденция приключила благоприятно и за двете страни. Унията сама по себе си не променяла съществено каноничната, още по-малко догматичната практика в Българската църква. В крайна сметка само юрисдикционно се признавало главенството на римския папа, без да се налага да се правят радикални промени. От своя страна, Калоян благодарил за получената от Рим *„царска"* корона и скиптър, както и за *„патриаршеския"* палиум на архиепископа на което папата не възразил нито писмено нито устно. И въпреки дипломатичното съгласие изградените на тази база взаимоотношения не могли да бъдат трайни. Това бързо проличало в невъзможността папата да застави Калоян да пусне взетия в плен след битката при Адрианопол император Балдуин I. Въпреки упражнения от Курията натиск, Калоян се държал като суверенен владетел и сторил това, което намерил за добре.

Обективно и в перспектива погледнато, Калоян извлякъл по-голяма полза. България била международно призната като легитимна и независима държава, а Калоян и неговите приемници се титулували неизменно *„царе"* (императори). Това се потвърждава от запазени писмени източници, в които маджари, венецианци и генуезци наричат българските владетели *„императори"*. След денонсирането на унията от Йоан Асен II през 1235 г. в преписките с българските владетели папите дори нарекли търновският владетел Imperator Bulgarorum. Разбира се, това се правело сцел да се предразположи владетеля за рeновиране на унията, на която в Търново се гледало единствено като на инструмент за постигане на набелязаните цели – утвърждаването на държавния суверенитет и ранга на българския владетел, какъвто бил след промулгацията на цар Петър през октомври 927 г.

ЦАР КАЛОЯН В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА ПАМЕТ ОТ XIII–XIV В.

Милияна Каймакамова (София)

Установяването на приемствеността между минало и настояще е една от основните функции на историческата памет. Тя се активизира под въздействието на определени фактори и условия и тогава става възможно припомнените неща да се приспособят към нуждите на настоящето. В този контекст ще изтъкнем, че българските книжовници от XIII–XIV в. полагат голяма грижа за трайното съхраняване на спомена за цар Калоян в народната историческа памет. Чрез изтъкването на заслугите на този славен владетел от рода на Асеневската династия към Държавата и Църквата те намират добрия исторически пример, за да укрепят чувството за национална идентичност сред тогавашните българи.

Ценна информация за личността на цар Калоян дават част от историко-летописните и агиографски съчинения, написани през посочения период. Досега тя не е била предмет на самостоятелно разглеждане от историческа гледна точка. Нейният анализ ще позволи да се осветлят някои по-слабо проучени въпроси относно: нуждата не само да се припомня, но също да се забравя или премълчава миналото, подбора на фактите от събитийната история, извършван от авторите на творбите, характера и обема на историческите знания, въз

основа на които се създава трайният спомен за цар Калоян в колективната историческа памет.

Вярното и правилно разбиране на смисъла и значението на дейността на българските книжовници може да се постигне като се вземат под внимание насоките в българския духовен живот през XIII–XIV в. Те обясняват причините, поради които историческата памет за цар Калоян се фиксира чрез жития, исторически разкази, славославия, поменици на българските царе и царици, а не чрез хроники и истории. Две от тях струва ни се играят особено съществена роля. 1) В своята цялост българската култура е подчинена на идейното и историческо обосноваване на значението на Българското царство като православна сила и на столицата Търново като свещен град с определена мисия на Балканите след злополучната 1204 г. В обобщен вид тя е изразена от Григорий Цамблак, който в своето похвално слово за Евтимий изтъква, че градът става „велика сила както в църковните, така и в царските дела". Заслугата изцяло е на първите Асеневци, които развиват и утвърждават култа към престолния град Търново. Те изграждат своеобразен пантеон като събират в своята столица мощите на много светци от всички краища на страната и на Балканите като Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Йоаким Осоговски, Михаил Воин Български, Иван Поливотски, Петка Епиватска, наречена още Търновска, Филотея и др. 2) Образците на представителната култура са били основно средство в ръцете на идеолозите за укрепването на властта и авторитета на двете носещи държавни институции-Българското царство и Българската църква, възстановила своето патриаршеско достойнство през 1235 г.

Особено голям принос в началния процес на обновление на българската държавна традиция има цар Калоян (1197–1207), който постига значително териториално разширение и политическо укрепване на българското царство, възобновено от неговите братя-цар Петър (1186–1196) и цар Иван I Асен (1186–1196). Превземането на Константинопол от рицарите на Четвъртия кръстоносен поход през 1204 г. създава реални условия Търново да поеме функциите на „Трети Рим" след като „Вторият Рим" загубва своето обаяние. Със активната си във всички направления политика цар Калоян пръв започва практическото реализиране на тази идея, зародила се още по времето на неговите братя, които според хронистите на Третия кръстоносен поход, претендирали за „императорската корона на Гръцкото царство". Унията с Римската църква, която той сключва през същата 1204 г., става едно важно средство за неговата борба с Латинската империя в Константинопол в защита на Православието.

Хронологически на първо място в състава на българските писмени извори за цар Калоян трябва да се постави надписът на дука Врана датиран през 1204 г. Неговата историческа стойност все още не е достатъчно добре разкрита в науката, макар че се явява един от малкото български източници, създаден от съвременник на цар Калоян. Надписът е изсечен от името на великия дук Врана, и има следния текст: „Аз, Врана, велик дука, направих крепостта Крицува на [21] ден от месец май по искане на цар Калоян". Известен е още като Кърчовски надпис и е бил сътворен вероятно през края на 1204 или началото на 1205 г. Надписът е важно свидетелство за българския произход на фамилията Врана, на която

съдбата е отредила да играе важна роля както в политическия живот на Византия, така и на България. Някои учени виждат във въпросният представител на този род византийския пълководец Теодор Врана, който преминал на служба при цар Калоян. Нека припомним, че той е син на известния византийски пълководец Алексий Врана, станал съперникът на Исаак II Ангел за престола. За него основателно се предполага, че имал конкретни взаимоотношения с братята Петър и Асен. Значението на този надпис като извор има важно значение независимо от това дали тази идентификация ще се приеме за единствено вярна, защото удостоверява ролята и участието на отделни представители от тази фамилия в българския политически живот в края на XII–началото на XIII в. Реални условия по времето на цар Калоян настъпват в хода на българо-гръцкия съюз срещу латинците. Надписът е важно свидетелство за отделни прояви на неговата вътрешна, за която не се срещат много данни в българските и чуждите съчинения, написани от негови съвременници. На първо място това е извършваната от българския владетел строителна дейност, свързана с подсилване на укрепителната система на своята държава. В случая надписът отразява построяването на крепостта „Крицува“ в Северна Македония при р. Белица. Той е свидетелство и за наличието на титлата „велик дук“ във военно-административното управление на българската държава по времето на Калоян. Той е споменат със своята царска титла, което също е от важно значение. Съдържанието на надписа разкрива укрепителните мерки, предприети от Калоян в Сярската област, принадлежаща по негово време към пределите на България. Макар и кратък по

съдържание надписът съхранява спомена за грижите, които българският владетел и неговия висш служител великия дук Врана са положили за осигуряване на военната отбрана на западните български предели.

Личността на цар Калоян е достойно представена и в Синодика на цар Борил, който в някои насоки се превръща от църковно-канонично в историко-летописно съчинение, изразяващо отношението на Църквата към светските проблеми и събития. За времето на XIII–XIV в. този книжовен паметник е с широко обществено предназначение. Той е имал задачата не само да служи като идейна опора на българското самодържавие, но същевременно с четенето му в Неделята на православието трябвало да припомня на българите важни факти и имена от българската история, които имали значение за укрепване на тяхното народностно съзнание, поставено на изпитание по натиска на ересите и на други злободневни изпитания на своята съвременност. От неговото съдържание, постоянно допълвано през посочения период, личи внимателния подбор на историческите факти. В славославията към българските царе и царици името на цар Калоян стои редом до имената на неговите братя. Тяхното съдържание става израз на идеята за приемственост в българската държавна традиция. Произнасянето им на празници в църковните храмове е оказвало силно въздействие върху историческата памет на българския народ.

Нека припомним част от тези славославия, защото в тях е ясно изразена представата за заслугите на цар Калоян и неговите братя за възобновяването на българското царство: „На цар Йоан Асен Белгун, който освободи българския род

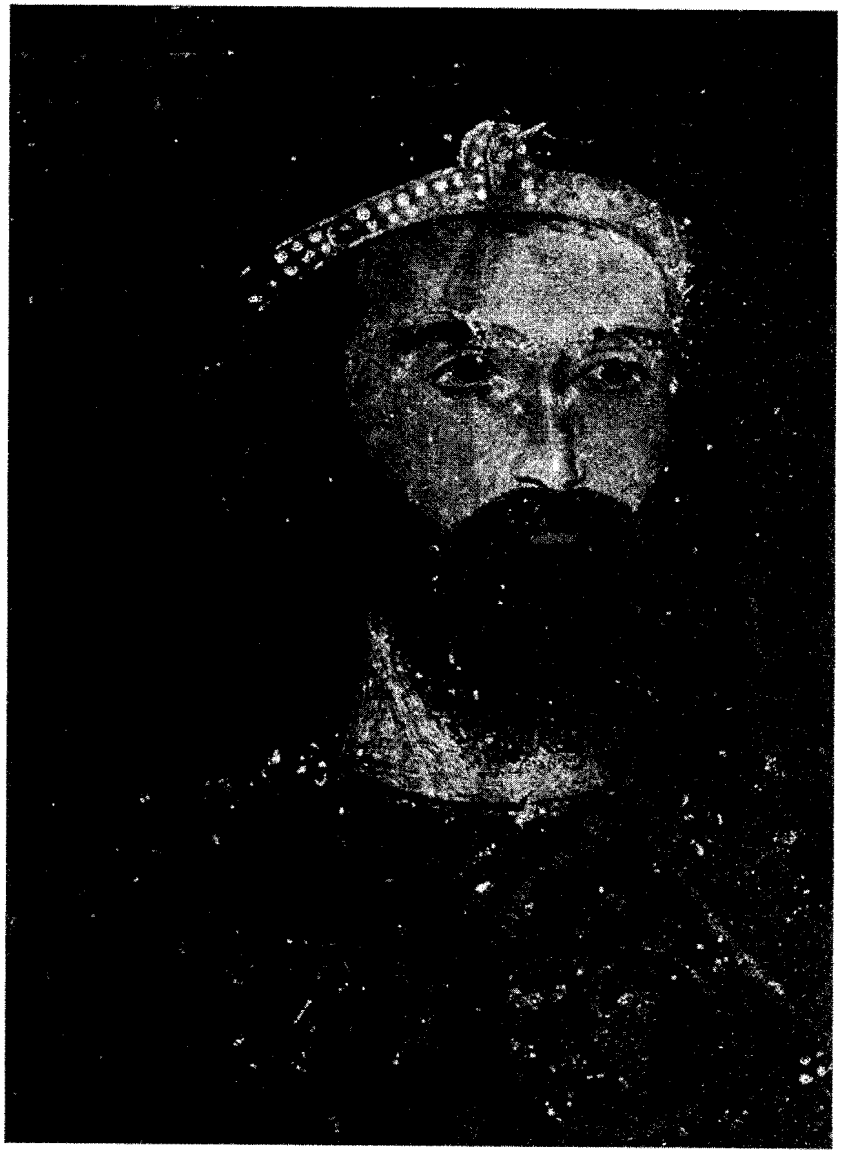

Стенописен портрет на севастократор Калоян в Боянската черква от 1258 г.

от гръцкото робство – вечна памет. На Теодор, наречен Петър, негов брат и цар, и на неговия брат цар Калоян, който постигна много победи над гърците и фрузите – вечна памет". В пряка зависимост от славославията в Бориловия синодик са и поменниците на българските царе и царици, в които името на цар Калоян винаги присъства. Те са били съхранявани, преписвани и четени във всички български църкви през XIII–XIV в., за да могат да се формират елементарните представи на българския народ за историята на Българското царство, чрез имената на отделните царе и царици. Тяхното произнасяне на църковни празници е била една добре премислена и дейност на Българската църква, чрез която тя целенасочено е спасявала от забрава спомена за цар Калоян и останалите български владетели.

Българската житийна литература е основен източник за една твърде важна насока от вътрешнодържавната дейност на цар Калоян, посветена на утвърждаването на светостта на столицата Търново. От нейните произведения става известно, че той по примера на своя брат – цар Асен I за прослава на престолния град през време на войните пренесъл в „своя славен гард Търнов" мощите на следните светии: 1) на св. Иларион Мъгленски, 2) на св. Филотея, 3) на св. Михаил Воин от Потука и 4) на св. Йоан Поливотски. Поставени в столичните църковни храмове те са изпълнявали функцията на важно средство за укрепването на историческото съзнание и памет на столичните жители, участващи в тържествената церемония.

Съставените в тяхна чест жития и служби пък са допринасяли за увековечаването на ролята и мястото на цар Калоян като пазител на православието.

Тяхното съдържание има ярко изразена народностно-патриотична насоченост. Това е видно още от произведенията, създадени през XIII в. В Проложен разказ за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски се изтъква: „Докато царуваше българският цар Калоян, братът на стария цар Асен, след като той завладя гръцката земя – Тракия, Македония, Неада (вероятно наименование на средна Гърция – б. м.) и Елада и стигна до Мъгленския град – остава тук сто дни. И се помоли на Бога, понеже получи намѐрения ковчег на преподобния Иларион – воин срещу богомилите. Разпален от Божествена ревност, той пожела да пренесе мощите на светеца в своя царстващ престолен град, наречен Търнов големи. Това той заповяда на подвластните си. И като вдигнаха мощите на светеца с ковчега, пренесоха ги от оня град. Щом патриархът на град Търнов и на цялата българска земя чу за идването на светеца, излезе с епископите и с целия клир, и с болярите, и с целия народ, и със свещи, и кадила, и с всякакви благоухания, за да посрещне светеца. И като го внесоха, положиха го в богоутвърдения и богопазения град Търнов на 21-я ден на месец октомври". Особено ценна е и информацията в този разказ за приемствеността в религиозната политика на цар Калоян и цар Иван Асен II (1218–1241), който пренесъл тялото на „преблаженния свети Иларион" в църквата „Св. Четиридесет великомъченици и добропобедници".

Този и другите разкази, посветени на споменатите светци, включени в Пролога на българската църква, стават изразители на основните идеи за ролята и значението на цар Калоян в историята на Балканския полуостров като владетел на възобновеното българско царство. Нека припомним, че тази преводен агиографски сборник вероятно през първата четвърт на XIII в. вече е бил включен в богослужебна употреба в България и се попълвал с български материал.

С много почит и патриотична гордост се отличават сведенията за цар Калоян и в проложното житие на Михаил Воин от Потука. Неговият анонимен автор отбелязва с гордост: „Когато царуваше великият цар Калоян и превзе Потука, той пренесе свети Михаил...Цар Калоян и патриархът взеха светеца внесоха го в богоспасяемия Царевград Търнов и го положиха във великата патриаршеска църква „Свето Възнесение..."

Въз основа на проложните разкази и жития от XIII в. през XIV в. патриарх Евтимий съставя свои пространни жития за Иларион Мъгленски, Филотея Темнишка и похвално слово за Михаил Воин от Потука. В тях българският цар е централна фигура в историко-летописните елементи, внесени в съдържанието на творбите. Той е представен като вдъхновител на всички събития, свързани с пренасянето и почитането на мощите на споменатите светии.

Със особено силен патриотизъм е наситено Пространното житие на Филотея Темнишка. Като ценител на стойностните исторически знания, той е подбрал най-съществените факти от историята на Българското царство по времето на цар Калоян, за да може въз основа на тях да утвърди трайно неговия образ в историческата памет на своите съвременници. В сбит, но достоверен разказ, наситен с много родолюбиви

чувства, той представя издигането на Българското царство по времето на цар Калоян по следния начин: „След като измина много време и станаха много чудеса, Гръцкото царство се обезсили съвсем, а тези що го управляваха, бяха твърде притеснени. Защото тогава римляните намериха благоприятно време, нахвърлиха се люто и жестоко и нанасяха непоносими бедствия на гръцката власт. В същото време пък българското царство, понеже бе крепко и много силно, превземаше и покоряваше всички околни страни. Тогава преблагочестивият и преславният цар Калоян управляваше добре и прекрасно царската власт. Когато той видя, че гръцкото царство е напълно обезсилено, опълчи се мъжествено и срещу него, та поплени и разори много градове и села. Всичко ценно, що бе там събра и пренесе в своя славен град Търнов, а всички хора, а освен това –всичкия добитък, пресели в своята държава.“. Разкривайки дейността на цар Калоян патриарх Евтимий обръща внимание на подкрепата, която е имал българския владетел при реализирането на своята религиозна политика. В тази връзка той отбелязва: „Обаче благоизволи да изкаже ясно тази мисъл и на своите тайни съветници и князе, което и стори. А те, чувайки това от царя, възгласиха като едни устни: Царевото сърце е в Божиите ръце! Прави по-скоро царю, намисленото от тебе! Защото вярваме, че ако превърнеш в дело намеренията, ще пренесеш голяма полза на нашите души. Не само това, но и земята ни и нашият град ще получат велика помощ“.

Проверявайки сам достоверността на историческите сведения за дейността на цар Калоян и откривайки нови данни патриарх Евтимий обогатява историческите знания на българите за неговата дейност, посветена на териториалното разширение и политическо укрепване на Българското царство. Това най-красноречиво се вижда от неговото Пространно житие за Иларион Мъгленски: „След много време, когато Гръцкото царство обедня и съвсем отслабна, а Българското се въздигна много, тогава преблагочестивият цар Калоян владееше българския скиптър. Като прояви голяма храброст, той превзе немалка част от гръцките земи, сиреч Тракия и Македония, Тривалия и Далмация, а към тях – Неада и Елада, а също и Етолия“.

Приемствеността между славното минало на цар Калоян и своето настояще, наситено с много драматизъм, патриарх Евтимий изразява особено ясно в своето „Похвално слово за Михаил Воин“, където с гордост заявява: „А след много години българският цар Калоян, когато се опълчи срещу гърците и всичките им градове разори, щом узна за свети Михаила, отиде и с голяма тържественост пренесе всесветото му тяло. А след като го натъкми великолепно, положи го в голямата патриаршеска църква, където и до днес лежи, раздавайки на всички различни изцеления“.

Видно е, че патриарх Евтимий има огромна заслуга за трайното съхраняване на спомена за цар Калоян в българската историческа памет. Той е бил ценител на българската история от времето на първите Асеневци, затова в своите произведения ѝ отделя подобаващо място, слагайки акцент върху най-стойностите прояви на царската власт. Според неговото разбиране, характерно и за епохата, в която живее, това са били заслугите на цар Калоян и останалите владетели от Асеневската династия, утвърдили Българското царство

и неговата столица като крепител на Православието. Неговите художествено написани жития пресъздават сухата информация за българската история живо и със силно патриотично чувство. Те се превръщат в „риторична възхвала“ на българските владетели и на тяхното славно минало.

Анализът върху най-важните сведения за цар Калоян в различните български книжовни паметници показва, че Българската църква е имала особено активна роля в процеса на утвърждаването на същностна и трайна информация за Търновското царство в съзнанието и историческата памет на българския народ не само през XIII–XIV в., но през годините на османската власт в българските земи. Заложеният в тях патриотизъм е вървял успоредно с християнското благочестие и това още повече повишава значението им като изразители на българската гледна точка за ролята на Българското царство в историята на Балканския полуостров по времето на цар Калоян.

КАЛОЯНОВИЯТ ПРЪСТЕН

Момчил Младенов (Велико Търново)

В края на XIII век, византийският политически деец и историк Георги Акрополит, пише една *История*, в която излага събитията на своето столетие. Когато разказва за фактите станали след завладяването на Константинопол от войските на Четвъртия кръстоносен поход през 1204 г., той накратко се спира и върху действията на цар Калоян. Редовете, които Акрополит е посветил на този забележителен български владетел, могат да се приемат за обобщаваща характеристика на неговия образ в представите на ромеите. Ето какво заявява византийският писател: „Той [цар Калоян] отмъщавал прочее, както казвал, за злините, които император Василий извършил спрямо българите. И като казвал, че Василий се наричал Българоубиец, себе си назовавал Ромеоубиец. Наистина никой никога не е причинявал такива злини на ромейската земя, така че и име му било дадено, получавайки прякора ‘куче’, затова го наричали Скилойоан, т.е ‘Кучето Йоан’.“ Нищо чудно, че за ромеите смъртта на цар Калоян под стените на Солун през есента на 1207 г. била Божие наказание. Подобни представи за него се запазили във византийската писмена традиция да самото падане на Империята.

Тази едностранчива и пристрастна картина, разчупва Патриарх Евтимий, за когото „при благочестивия цар Ка-

Пръстен-печат на българския цар Калоян с околовръстен надпис: „† **Калоѧнов пръстен**“, намерен в гроб край черквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново

лоян българският род се въздигна, цялата гръцка земя бе покорена под ръката му... Калоян, цар български, мъжки се въоръжил против гръцката държава и всичките им градове опленил и разсипал, завладял цялата им земя чак до Драч“.

Можем да твърдим, че противоположните и крайни оценки за най-малкия от първите Асеневци, се дължат преди всичко на неговата забележителна личност и дейност, която е впечатлявала съвременниците и е оставила траен исторически спомен. Знаменателен е фактът, че в епохата на османското владичество, най-разпространеното мъжко име в старопрестолния Търнов е тъкмо Калоян. Едва ли е необходимо да се доказва, че цар Калоян и днес е един от най-популярните средновековни български владетели. За съвременниците ни той е едно щастливо изключение от списъка на средновековните ни царе, освен със гръмкото си име и в друго отношение – единственият владетел, чийто гроб е проучен в археологическо отношение.

През есента на 1972 г. при археологически разкопки в северната галерия на търновската църква „Св. четиридесет мъченици“, екипът на археолога Вълo Вълов, открива скелет на мъж със внушителната височина от 189 см. Погребението е обозначено с № 39 в дневника на разкопките. Под лакътните кости на лявата ръка е намерен златен пръстен. Това довежда изследователите да заключението, че пръстенът бил носен на дясната ръка, вероятно на безименния пръст, тъй като починалият е положен със скръстени ръце. Пръстенът е изработен от парче самородно злато с тежина 61,75 г. и е от почти чиста проба – 23,7 карата. Той принадлежи на разпространената през средните векове група на т. нар. пръстени печати. На плочката е изобразено загадъчно животно, което впоследствие разделя мненията на изследователите. Едни от тях изказват мнението, че това е лъв, според други е пантери, а за трети – барс. Около въпросното животно е гравиран в негатив следният надпис: **Калоѧнов пръстенъ**, т.е. „Калоянов пръстен“. Надписът е в кръгова ивица, затворен между две концентрични „зрънчести“ линии, по периферията на щитчето, с разделително кръстче между началото и края. Именно цитираният надпис и оскъдните изходни данни на първоначалния етап на проучване, стават основа за дългогодишна дискусия, във фокуса на която е въпросът за идентифицирането на погребания. Виждания на учените се разделят на две групи. Според първата група, погребението принадлежи на българския цар Калоян (1197–1207), докато за втората група то принадлежи на личност със същото име, но от по-късна епоха – края на XIII – първата половина на XIV век.

Идентифицирането на погребение с голяма дистанция на времето и малко данни, в някой отношения прилича на крими-

нално разследване. Както при последното един от основните методи на работа е метода на изключването. Една справка за известните личности от българското средновековие, които са носили името Калоян показва, че вероятността някой от тях с изключение на цар Калоян да бъде погребан в търновския храм „Св. четиридесет мъченици“ е нищожна. Първият и по-известен от тях е ктиторът на Боянската църква – севастократор Калоян. Неговият образ, заедно със съпругата му – Десислава е запечатан в фреските на храма от 1258/1259 г. Преди десетилетия бележитият български историк, проф. В. Златарски приема, че въпросният Калоян трябва да се отъждестви със известният от византийските източници Коломан. През 1256 г. той убил цар Михаил Асен по време на лов в околностите на Търново. След като се оженил за царицата–вдовица, той за кратко се възцарил, преди на свой ред да бъде погубен през лятото на същата година. В историческите изследвания той е наричан Коломан II. След откриването на нови свидетелства тезата на В. Златарски се оказва погрешна и днес е ясно, че цар Коломан II и севастократор Калоян са две различни лица, които нямат нищо общо. Още повече, че възстановеният от проф. Йордан Йорданов, лицев образ на погребания показва също отсъствието на всякаква прилика с лицето на севастократор Калоян от Боянската църква.

Възможността погребаният да се идентифицира със вторият известен от писмените извори Калоян, който е бил управител (кастрофилакс) на крепостта Месемврия през втората половина на XIV век, остава малко вероятна. В случая изследователите се натъкват само на просто съвпадение на имената и е трудно да се открие някаква логика по силата на която въпросният Калоян да е погребан в най-представителния столичен храм – „Св. четиридесет мъченици“. Необходимо е да припомним, че в наративните извори, църквата се споменава като „царска“, а манастирът около нея като „Великата лавра“. Разкритите през последните години многобройни погребения около нея се свързват със представителите на най-висшия слой на търновската аристокрация през XIII–XIV век, сред който един провинциален градоначалник трудно би намерил място.

Проблемът с уточняването на личности с името Калоян, които да се явяват и като евентуални „претенденти“ за идентифицирането на погребания, се обърква и усложнява и от факта, че почти всеки Йоан през тази епоха е наричан и Калоян, т. е. „хубавият Йоан“. Дори в един сръбски източник така е наречен цар Иван Асен II. Това състояние на проблема насочва изследователите, които се стремят да решат загадката за носителя на Калояновия пръстен единствено към личността на цар Калоян. Известно е че неговото кръстно име било Йоан, а като на най-малък брат често бил наричан Йоаница. В официалните документи, се среща само името Калоян.

Тук е необходимо да отбележим, възражението на опонентите за погребение на цар Калоян, че в надписа върху пръстена пред името липсва титлата „цар“. Но те забравят, че това е в унисон с тенденциите на епохата. Дори във византийските императорски пръстени печати пред името на съответния владетел липсва титлата „василевс“. Обяснение на това положение, предложи и акад. Иван Дуйчев, за когото пръстенът е бил притежание на цар Калоян още от младежките му години, по времето когато не е бил цар. За това говори и установения факт за продължителната употреба на пръстена. Налице е значително износване на частта от плочката, която

първа влива в съприкосновение с горещия восък. Той се изливал върху лицевата страна на документите и пръстена–печат се удря върху него. За това Калояновият пръстен принадлежи към групата на „удàрените“ печати. За разлика от тях т. нар. „висящи“ печати, се свързват с документа чрез пънур и според материала на изработване биват хрисовули (от злато), аргировули (от сребро) и моливдовули (от олово).

В средновековна България съществували два вида пръстени печати – царски и лични. Например в средата на XIV век цар Иван Александър употребил „царския печат“, за да завери решенията на антиеретическия събор, който заседавал в Търново. Царският печат имал представително и официално значение. А личният царски печат се използвал за удостоверяване, че писма или послания действително произхождат от носителя на съответния печат. В случая с Калояновия пръстен пред нас е един личен царски печат.

Много интересен момент е че при изписването на името Калоян гравьорът е допуснал грешка. Става въпрос за следното. В старобългарския език звукът „я“ се предава посредством буквите „ѣ“ („ят“) или с т. нар. „йотувано А“ (ꙗ). В надписа на Калояновия пръстен местата на двете букви са разменени. На първо място е А, а на второ „десеторичното „і“ (т. е. „И“). Така в буквения комплекс не е изписано правилното ꙗ. Отделни изследователи побързаха да обяснят този факт, с тезата че пръстенът е изработен в Рим по поръчка на папа Инокентий III и е даден на цар Калоян като подарък от римския първосвещеник при сключването на унията през есента на 1204 г. В Рим нямало гравьори, които да познават старобългарския език и направили грешка, предполагаха защитниците на тази идея. За щастие на историците в архивите на папството е съхранена кореспонденцията между папата и цар Калоян. В нея подробно са изброени подаръците, които били разменени в хода на преговорите, водени от 1199 до 1204 г. Сред тях са корона, скиптър, знаме, скъпоценни чаши и скъпоценни камъни, но никъде не се споменава българският владетел да е получавал пръстен. Инокентий III е дарил с пръстени двама български духовници. Търновският архиепископ–примас Василий получил пръстен украсен с пет топаза, а друг пръстен със смарагди е бил предназначен за браничевският епископ Власий. Тези пръстени са символ на пастирската им функция. Няма сериозни основания да се приеме, че пръстенът е изработен извън България. Изображението е високотехнологично и говори за майстор, който е допуснал посочената по-горе грешка случайно. Необходимо е да обърнем внимание и на факта, че подобни грешки се откриват и по други пръстени от епохата – Славовия и Витомировия.

Тайната на Калояновия пръстен се свързва и със разшифроването смисъла и природата на изобразеното върху плочката животно, за което споменахме по-горе. В това отношение през изминалите от откритието години са изказани разнообразни мнения и идеи. И при повърхностен оглед прави впечатление, че животното е необикновено и представено с много детайли. То има изправени остри уши, петнисто тяло, лъвска опашка и орлови нокти. Със своята издължена муцуна главата прилича на главата на вълк или куче. Едни автори приемат, че е лъв, други че е пантера, а за трети е барс. Примирително е гледището, че пред нас е обобщен образ на хищник – „барсовиден лъв“?!

При работата с подобни изображения трябва да се изхожда от принципите на една важна помощна историческа

дисциплина – хералдиката. Тя се занимава с разшифроването на графичните композиции – гербовете и се появява още през XI–XIII век във времето на Кръстоносните походи. Рицарят трябвало да разполага със личен знак–герб за да бъде разпознаван. Информацията която може да се получи чрез нея е особено важна за историците на средните векове. В случая с Калояновия пръстен пред нас в никакъв случай не е изображението на реално животно, защото никъде в природата не може да се срещне същество със описаните белези. Изображението е хералдично и негови подобия могат често да се видят върху гербовете на знатни фамилии в Западна Европа и Русия. Изясняването на значението на подобни изображения е изключително трудно, но с увереност може да се предполага магическо предназначение по силата на което създанието е „покровител" на неговия носител. То е представено в агресивна поза със извита назад глава, разтворена да захапе уста, изпънати за битка предни лапи и извита опашка. Внушението е повече от ясно – царствена мощ и власт.

Ако припомним, че пръстенът е печат тогава изобразеното върху плочката животно може да се тълкува като личен знак и като родов герб. Личния печат няма решаващо значение и е обусловен изцяло от персоната на носителя. Той се превръща в родов герб в момента когато започне да се предава по наследство, от поколение на поколение. В случая с Калояновия пръстен за съжаление няма достатъчно данни за да може категорично да се реши дали става въпрос за личен герб на цар Калоян или за фамилен герб на Асеневци.

Всичко казано по-горе за златния пръстен от гроб № 39 е пряко свързано със солидните доказателства, че неговият притежател е именно цар Калоян. В резюмиран вид те изг-

леждат така: 1) В *Житие на св. Иларион Мъгленски* Патриарх Евтимий съобщава, че мощите на светеца, пренесени в Търново по нареждане на цар Калоян били положени в „Св. четиридесет мъченици". Следователно към годината на смъртта на цар Калоян (1207), църквата вече е съществувала. Обръщаме внимание на това, защото опонентите на идентифицирането на гроб № 39 с личността на цар Калоян, посочват сведението за строежа на църквата по времето на цар Иван Асен II, което се чете в надписа върху една от колоните в храма от името на този владетел. Изразът в него „създадох из основи", съвсем не означава, че строежът е започнат на „чисто място". Подобни изрази се срещат в множество подобни надписи за които със сигурност е установено, че афишираният строеж е имал предходници. В повечето случаи, подобни изрази означават, поправяне и реконструкция; 2) технико–лабораторните изследвания категорично доказват, че погребението е много богато. В дрехите на покойника (диадема, туника, кожени обувки, шапка–покривало) са втъкани златни и сърмени нишки, а цветът който преобладава е червен;т. е. царски 3) технико-лабораторните и антропологични проучвания установяват, че погребаният е на възраст 35–40 г., което съответства с предполагаемата възраст на цар Калоян (роден около 1170 г.). Всички белези говорят за внезапна и неочаквана смърт, каквато сполетяла българския владетел под стените на Солун; 4) наличието на много мухи и какавиди подсказва, че трупът е престоял на открито минимално 6–8 дни, максимално 12–15 дни, което време съответства за период на транспортирането тялото от Солун в Търново. Фазата на биологичното им развитие насочва към месеците юли-септември, което съвпада с времето на смърт-

та на цар Калоян; 5) сведенията на един сръбски извор, че вътрешностите на цар Калоян са били извадени и тялото осолено, преди транспортирането, е напълно потвърдено от заключенията на технико-лабораторните изследвания; 6) Антропологическите наблюдения показват, че погребаният в гроб № 39 през своята младост е понесъл две сериозни травми на черепа, в следствие на рани при военни действия. Особено важна е травмата в тилната част, получена вероятно от удар на бойна брадва. Според антрополозите тази част на костите е притискала малкия мозък, което е причинявало умопомрачителни болки на индивида. Ако припомним сведението на Г. Акрополит за обичайните пристъпи на лудост на цар Калоян, когато издавал най-страшните си заповеди за наказания, можем това да свържем периодичните кризи от въпросната травма. Последното е решително доказателство за идентифицирането на гроб № 39 с погребение на цар Калоян.

Накрая трябва да отбележим, че Калояновият пръстен е бил предназначен за ръка, която по днешните мерки би се сторила почти детска или юношеска. Обяснението на този факт, който може да учуди днешния наблюдател е, че през средните векове хората са били със по-нисък ръст. Едва ли е случайно, че Патриарх Евтимий нарича цар Калоян „юначен", което може да визира и неговия впечатляващ околните ръст. Във съчетание със финитe черти той е обуславял заслуженото определение за „хубавия Йоан" – великия цар на българите – Калоян.

МУЗЕЙНАТА ЕКСПОЗИЦИЯ „ЦАР КАЛОЯН"

Христо Харитонов (Велико Търново)

Ако през изтеклата 2004 г. на 8 ноември, се навършиха 800 години от времето, когато кардинал Лъв от името на папа Инокентий III провъзгласил Калоян за крал (rex) и му дал знаците на владетелското достойнство, то тази 2005 г. се свързва с друго забележително историческо деяние на цар Калоян: военната му победа при Одрин на 14 април 1205 г. над латинците и пленяването на императора им Балдуин. Още редица други исторически събития за българската история се свързват с този значим български владетел. Фактите, както и безпредметното оспорване на принадлежността на погребания от гроб № 39 в църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново, роди идеята за музейното експониране на находката.

При първият опит през 2000 г. идеята срещна организиран отпор. Противниците на експонирането нямаха аргументи, но активно се противопоставяха – идеята се провали. Бяха изминали 30 години от археологическото откритие и ако останеше на празнодумците, то щяха да минат може би още толкова години. Затова идеята повторно се поде през 2003 г. активната подкрепа дойде от кмета на Велико Търново д-р Румен Рашев.

Екипът под ръководството на ст. н. с. д-р Христо Харитонов – директор на Регионалния исторически музей във Велико Търново и проф. д-р Йордан Йорданов – директор на Института по експериментална морфология и антропология при БАН, в състав: арх. И. Чолаков, И. Чакъров, В. Цонев, Е. Дерменджиев и С. Атанасова успя да се организира и да реализира в пълнота и съдържателност археологическата находка

В специално помещение на Археологическия музей (крипта) беше експониран отлично запазения костен материал и останалия гробен инвентар: част от оригинална тъкан, копчета, емблематичния златен пръстен-печат. Предвид наличието на спор, екипът предложи в текстови вариант на пет езика трите възможности за принадлежността на погребания: 1. Това е цар Калоян. 2. Севастократор Калоян. 3. Неизвестен знатен болярин. Но при всички изброени възможности неговото име е Калоян, както сочи надписа от златния пръстен-печат.

Експозицията се придружава от научно-спомагателен материал: макет на западната фасада на църквата,1 направен от Леон Филипов през 1910 г.; върхове на копие и стрели от епохата; схема-скица на плана на църквата; художествена възстановка на владетелското облекло. Обосновано място в експозицията намери антропологичната възстановка на главата на цар Калоян. Направена е по черепа му от проф. д-р Йордан Йорданов. Възстановката е дар на музея.

Всички тези елементи, с подходящата музейна мебел, осветление, вътрешна архитектура и анотиращи материали, позволиха да бъде създадена безупречна експозиция. От друга страна, музеят изпълни основната си функция: да по-

Картичка с елементи в експозицията „Цар Калоян“ в Регионален исторически музей – Велико Търново

каже това което притежава. Всичко останало е обект на конфериране, спорове, изводи, оценки и прочее, но извън експозицията. Там имат думата музеолозите.

Смелостта да се експонират единствените засега веществени археологически доказателства за български владетел въобще и умелото им музейно представяне, бяха възнаградени от интереса на гражданите. Денят на откриването на експозицията – 22 септември 2003 г., се превърна в демонстрация на българския дух и патриотизъм, на гордост и упование.

И ако през предходната 2002 г. през Археологическия музей са преминали 3 406 посетители, то само за десет дена експозицията с цар Калоян беше посетена от 3 986 души! Експозицията с цар Калоян е също такова знаменателно събитие, каквито бяха откритията в тракийските могили и на Перперикон. Всички те са забележителни етапи в научните дирения, развитието на музейното дело и социализирането на резултатите от работата на археолози и музеолози. Затова експозицията с цар Калоян ще продължи да държи вниманието и интереса на българите. Тя възбужда представите им за силата и могъществото на България, за нейната роля и авторитетно място в Европа, реализирано по най-успешния начин при управлението на българския цар Калоян (1197–1207).

Историческа справка за археологическото откритие

През есента на 1972 г. при редовни археологически разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново в гроб с условно обозначение № 39 е открит костен материал и гробен инвентар. Откривателят е археологът н. с. Вълo Вълов. Най-впечатляващ е златният пръстен-печат с тегло 61,10 грама. В негатив върху него е изписано „ + Калоянов пръстен". В продължение на 30 години находката се е съхранявала във Великотърновския регионален исторически музей. Била е обект на многобройни изследвания и коментари. За пръв път в цялостния си комплекс е показана пред музейната публика на 22 септември 2003 г. нейната експозиция ще продължи до преместването ѝ във възобновената църква „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново.

Исторически сведения за цар Калоян

„И за това ние изпращаме от наша страна в България и Влахия обичния син

Л[ъв], презвитер, кардинал на Светия кръст... за да те помаже с нашия авторитет и власт, да ти даде царски скиптър и да ти наложи царска диадема".

Из Писмото на папа Инокентий III
До цар Калоян от 25 февруари 1204 г.

„Загинала най-добрата част от латинската войска... А Балдуин бил пленен и... препратен в Търново, където го затворили в тъмница, след, като го оковали с окови до шията".

Никита Хониат(XII–XIII)
за битката при Одрин на 14 април 1205 г.

„Той отмъщавал прочее, както казвал, за злините, които император Василий извършил спрямо българите. И като казвал, че Василий се наричал Българоубиец, себе си назовавал Ромеоубиец. И тъй той дошъл чак до самия Солун и умрял... Той видял насън, че въоръжен мъж застанал до него и го ударил с копие в страната".

Из „История" на
Георги Акрополит (XIII в.)

СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ КРАЙ С. МАТОЧИНА, СВИЛЕНГРАДСКО

Стефан Бояджиев (София)

Върху един от оголените върхове на Сакар планина и до днес се изявяват внушителните останки на една уникална по своето устройство средновековна крепост. Разполагането ѝ на това място не е случайно. Още през Късната античност византийски стратези са преценили ключовата позиция на това място, господстващо над най-краткия път по долината на река Тунджа (античната Тонзус), водещ към Константинопол. Тогава по венеца от стръмни скатове, спускащи се към околните долини била изградена крепостна стена, съставена според строителната практика на епохата, от смесена зидария от средно големи ломени камъни и тухлени пояси от по четири реда в пояс. По сведения на Амиан Марцелин, който отбелязва разгрома на византийската войска край Адрианопол (Одрин) от разбунтувалите се през 378 г. готски заселници, в който загива и император Валент (364–378). Твърде вероятно е част от тези битки да са станали и под стените на разглежданата крепост, която отстои само на единадесет километра от Одрин. И до днес от върха на запазените части на средновековната крепост ясно се виждат минаретата и внушителната маса на Сюлеймание джамия, която се налага над силуета на града. Не е изключено в тези битки византийската крепост

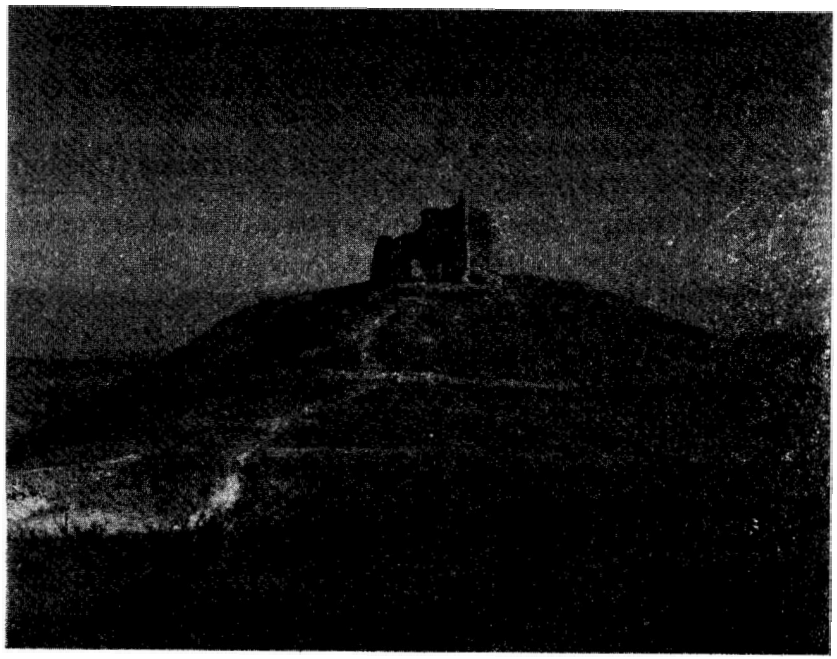

Панорамна снимка на крепостта

Крепостта отблизо

да е пострадала. Не е известно обаче, какви щети са били нанесени на крепостните стени и дали веднага след това те са били възстановени. Твърде възможно е щетите да са били сравнително ограничени и скоро възстановени. Несъмнено честите военни действия, водени от българските войски след основаването на Българската държава да са довели почти до пълното разрушаване на, макар и преустроявания, античен венец на крепостни стени, опасващ възвишението.

Обстоятелството, че Иречек и братя Шкорпилови отъждествяват разглежданата крепост с крепостта Вукелон, споменавана около обсадата на Адрианопол през 378 г. ни дава известни основания да приемем, че крепостта наистина се е наричала така.

През 1961 г. имахме условията да направим пълни проучвания на запазения обем на сградата и да разкрием неизвестни дотогава данни. Излагайки ги в настоящата статия се

опитваме да достигнем до най-правдоподобния архитектурен образ, който това оригинално укрепление. е притежавало първоначално.

Първото впечатление, което се получава от тези руини е, че те принадлежат на една голяма крепост, от която само входната кула е оцеляла. Ако обаче се вгледаме в източния край на кулата, където действително личат останките от такава стена, ще се убедим, че тук имаме работа с една обособена сама за себе си укрепена сграда, издигната върху полуразрушена крепостна стена. Новата крепост се състои от три части: средата е образувана от продълговата кула, на изток е долепен полуцилиндричен издатък, а на запад се простира тесен коридор.

Като една от най-добре запазените военни постройки у нас Кулата при с. Маточина поставя редица проблеми, на които тук ще се опитаме да дадем отговор.

Основният въпрос, отговорът на който до голяма степен определя и характера на сградата, се крие в устройството на входа ѝ. Действително южната стена на коридора е пробита от един добре очертан отвор, през който се влиза в постройката. Но дали този отвор не се е повтарял на срещуположната северна стена, където има частично запазена арка, не можеше да се разбере.

За да си изясним това положение, направихме малък сондаж точно под засводения отвор. Разкритите тук останки от северната стена показаха, че сградата е имала само една врата. От това следва, че кулата не се свързва с платото, а напротив, явява се като една напълно изолирана застава, разчитаща на собствените си отбранителни възможности.

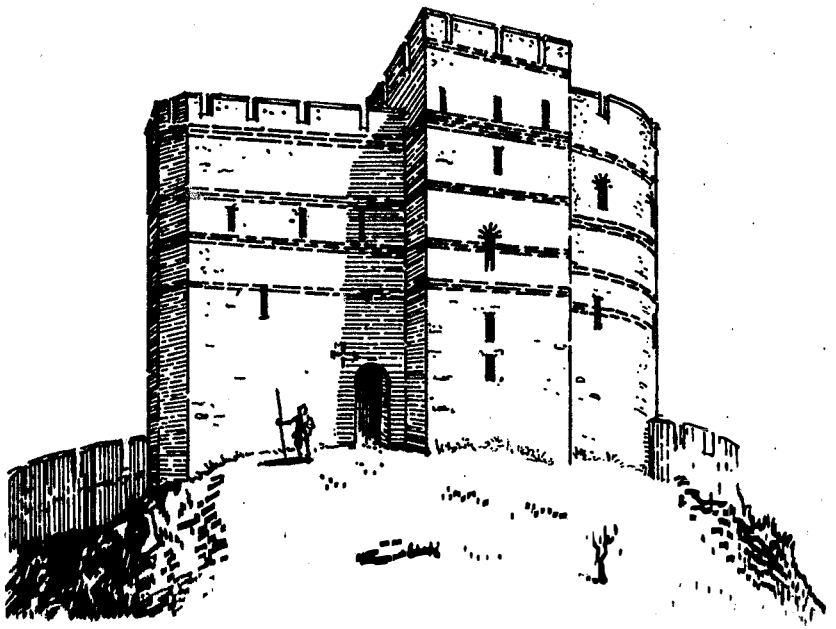

Реконструкция на крепостта край с. Маточина

От коридора се прониква в продълговатата кула, съставена от два етажа. Приземният етаж е засводен с масивен каменен свод, подсилен през средата си с издаваща се арка.Петите на арката стъпват върху два пиластъра, които разделят приземния етаж на две неравномерни части: северна – помалка, и южна – по-голяма.

Достъпът до първия етаж е решен по твърде особен начин. Къса дървена стълба, разположена успоредно до източната стена на северната част на приземния етаж, извежда до полуцилиндричния издатък. Както това ще проличи по-после, този издатък съдържа помещения с различни предназначения. В случая на нивото, до което извежда дървената стълба от приземния етаж, е разположена еднопосочна тухлена стълба. Тя се носи от два тесни стъпаловидни свода, петите на които са още запазени. Тази стълба извежда до малка хоризонтална площадка, изравняваща се с нивото на първия етаж.

Устройството на площадката представлява голям интерес. Нейната горна повърхност е направена от едри плочести камъни. Последните са положени на две тесни тухлени площадки, чиито пети са стъпили на източния край на полуцилиндричния издатък, а върховете им се облягат на челата на горната арка, носеща тухлена стълба. Стената между двете полуарки е прорязана от тесен отвор, приличен на мазгал. Външните очертания на този отвор стоят по-нависоко от вътрешните, които пък се изравняват с петите на полуарките. Така отворът остава под нивото на площадката и се приобщава към пространството, намиращо се под стълбата.

Кое е наложило това странно оформяване на стълбата, засега не можем да отговорим с положителност, тъй като кухината под масивната стълба е запълнена с пръст. При всички случаи обаче приобщаването на въпросния отвор към долното пространство е твърде показателно. Преди всичко този отвор не може да се използува като мазгал за отбрана, защото до него няма подходящ достъп. За да се

проникне в пространството под кулата, трябва да се отмести голямата плоча, покриваща отвора между двете полуарки. Явно е, че тази дупка е неподходяща, за да премине през нея въоръжен боец.

Мъчно можем да приемем това помещение и като вътрешен кладенец – ако наистина е било устие на кладенец, мястото му в сградата е твърде неподходящо: 1. Защото се намира на стълбата и би пречило на движението. 2. Под него се намират останките на първоначалната крепостна стена. Единственото логично обяснение е, че това помещение е служило за затвор. Само така би могъл да се обясни тесният и недостъпен отдолу отвор, през който се проветрявали и осветлявали затворените.

Необичайно е било оформено и пространството на „затвора". Неговият под, както казахме, се отнася само за северната му половина, тъй като южната се прекъсва от един наклонен свод, покриващ стоящата под него стълба. Какво е било предназначението на този свод с открит наклонен екстрадос, е мъчно да се каже. Може би е служил за парапет над стълбата.

Засводяването на стълбището се състои от две самостоятелни конструкции. Предната (западната) част е засводена с полуконичен свод, а източната – с малко високо куполче. Тази конструкция, наложена от трапецовидния план на стълбището, е много рационална. С нея се постига облекчено засводяване без голям пълнеж за изравняване на лежащата отгоре подова настилка.

Стълбището е отворено с цялата си ширина към етажа на кулата. Последният подобно на приземния етаж е разде-

лен на две части. Тук обаче пиластрите са отместени пт на юг, така че двете половини на кулата се изравняват.

От кулата се прониква в етажа на коридора. И тук съществена разлика в плана на двата етажа няма. Само западната стена е начупена според външните си очертания, вследствие на което дължината на етажа се увеличава с един метър. Изложеното досега се отнася до масивното изграждане на двата долни етажа. Но докато етажите на стълбището и коридора са еднопространствени, без междинни прегради, то етажите на кулата са разделени на две посредством междинни дървени подове. Днес дървените подове ги няма, останали са само гнездата, където гредите са стъпвали върху стените. С вместването на междинните дървени подове отбранителната мощ на кулата се увеличава. Всяка страна на сградата, включително коридора и стълбището, е имала по няколко мазгала. Последните били така устроени, че мъртвото поле около кулата било нищожно.

Достъпът до междинните етажи става по дървени стълби. За долния междинен етаж била използувана първата стълба, която достигала до каменната площадка на полуцилиндричното стълбище. Друга дървена стълба, долепена до южната стена на кулата, извежда до един отвор, намиращ се в горния югозападен ъгъл на кулата. От този отвор започва малка вита каменна стълба, по която се излизало над първия етаж на коридора. Преди обаче да се опре на отвора, дървената стълба се отклонява надясно и с три стъпала достигала втория дървен междинен под.

По-особен интерес представлява засводяването на витата стълба. В началото си тя е била покрита от обикновена

тухлена арка. На нея стъпвали едновременно петите на големия свод над втория етаж на кулата и малкото тухлено сводче на витата стълба.

Както споменахме, витата стълба извежда над масивния свод, покриващ първия етаж на коридора. От този свод и обграждащите го надлъжни стени е запазена една нищожна част. В замяна на това обаче по западните стени на кулата ясно личат следите от съборени стени. Те са безспорно доказателство за съществуването на втори етаж. Вторият етаж е по-нисък. Неговият екстрадос се изравнява с този на втория свод на кулата, така че над последната и коридора се образува общ под. Дотам извеждало второто рамо на витата стълба.

Дали този под, заобиколен със зъбери, увенчавал кулата или над него е имало още един етаж, е трудно да се каже, тъй като почти всички данни са обезличени. Само в югоизточния ъгъл още стърчи към зидария, който на пръв поглед прилича на ъглов зъбер с две лица към север и запад. Обстоятелството обаче, че от западното му лице се издава един камък, ни кара да предполагаме, че се касае по-скоро за мазгал, пробит в стената на разрушен вече етаж. По всяка вероятност този етаж не се е простирал по цялата площ на кулата, а заемал само южната ѝ половина. Той бил покрит с масивен свод с изравнена площадка, защитена със зъбери.

До тази най-висока площадка се изкачва по една външна и масивна стълба, долепена до северната стена на последния етаж.

От изток кулата се фланкира от полуцилиндричното тяло, над което също се издига още един етаж. За съществуването на последния свидетелствуват трите прозорчета, ко-

ито са го осветявали. Като съдим от формите на долния етаж, смятаме, че третият етаж на полуцилиндричното тяло е служил като малък параклис, в който се черкували обсадените защитници на крепостта. Параклисът, който стоял малко по-ниско от последния етаж на кулата, се свързвал с нея чрез масивна стълба, лежаща върху свода на кулата.

Крепостта е изградена изцяло от ломени камъни, споени с бял хоросан. На отделни места в зидовете личат останки от дървени скари, но те не са характерен елемент на строежа. Тухли от средновековен формат и фактура са използувани в някои арки над врати и прозорци. Повечето сводове обаче са градени от груби плочести камъни.

Украсата е твърде пестелива. Тя се състои от няколко тухлени пояса, разположени по високите части на сградата. Долните пояси, състоящи се от 3–4 реда тухли, не преминават през зидовете. Само най-горният пояс е изграден изцяло от пет реда тухли. Един кръстов монограм, образуван също от тухли, е изобразен малко встрани от входната врата. Към горното, западното и източното рамо на кръста са изписани съответно буквите М, Н, Л.

Крепостта е претърпяла едно разрушение, при което най-горният етаж е бил разрушен. Поправката се състои в изграждането на една втора стена, дублираща и отчасти възсядаща първата. Какъв е бил завършъкът на сградата след тази поправка, не можем да кажем, преди да се разчисти основно целият насип, наслоен върху горната повърхност на крепостта.

За възникването и развоя на укрепеното селище до с. Маточина не може да се каже нищо по-положително без цялостно проучване на платото. Това, което вече установихме е, че първоначално то е било опасано от крепостна стена. От структурата на тази стена може да се допусне, че тя е била построена през късната античност като страж по пътя към Адрианопол.

Иречек и бр. Шкорпилови отъждествяват тази крепост с Вукелон, известна ни от обсадата на Адрианопол през 378 г. Дали тогава крепостта е устояла на въстаналите готи или е била срината по време на някои от следващите нападения на авари, славяни или други нашественици, също не може да се установи. Ако съдим по обстоятелството, че новата крепост застъпва обиколната стена на височина около 1,80 м., можем да предположим, че по време на новия строеж първата стена е била повсеместно запазена на тази височина. В такъв случай новата сграда се явява като последно убежище на една по-обширна укрепена площ.

Този вид крепости – със самостоятелна укрепена сграда, разположена в средата на защитената площ или долепена до обиколните стени – представляват високи, но сравнително ограничени по размер кули, в които са вместени най-необходимите помещения за последен отпор.

Тук заедно с минималните жилищни помещения на защитниците са побрани по един параклис, посветен на светеца – покровител на крепостта, и малък затвор. Устройството и размерите на вътрешните кули, или както още ги наричат във Франция – донжони, се диктуват от ограничените икономически възможности на техните строители – феодалите. У нас донжони не са запазени, а това, което що-годе е оцеляло, не е добре проучено. Значително добре запазени са редица

крепости с донжони в Югославия. Измежду тях донжонът в Смедеревската крепост се отличава с внушителния си вид. Твърде подобни, но различаващи се по редица детайли са и донжоните, пръснати из Грузия. Обикновено те се датират след XIV в.

Към донжоните на феодалните крепости следва да причислим и тези, издигнати в манастирските дворове. По предназначение и устройство манастирските донжони почти не се отличават от крепостните. Типичен пример на манастирска кула у нас е Хрельовата кула, издигната в 1334/1335 г. да охранява тогавашния Рилски манастир. Не по-малко внушителен е и донжонът на Ресавския манастир (1407–1418) в Югославия.

Като имаме предвид обстоятелството, че повечето от посочените крепости са издигнати след втората половина на XIV в., когато Южна България е вече в турски ръце, и че там отбранителни крепости не се строят, ще се убедим, че новата крепост при с. Маточина е построена около 1300 г. Кога обаче по-точно, засега мъчно може да се каже. Действително строителната техника – смесена зидария с декоративни тухлени пояси и бял хоросан – ни подсказва епохата между XII–XIV в. Този критерий обаче не ни дава задоволителен отговор. Ето защо ще трябва да се обърнем към данните предлагани ни от кръстовидния монограм.

От начина, по който са разположени буквените знаци на монограма, може да се допусне, че се касае за някой си Михаил без обаче да се конкретизира определена личност. Известно е, че в началото на XIV в. (1328 г.) българският цар Михаил, воювайки срещу Андроник III, достига чак до

Димотика. Не е изключено по време на този си поход българският цар да е възобновил набързо крепостта, като се е задоволил да затвори само единствения свободен достъп до платото.

Допустимо е също така (макар че това четене не е съвсем правилно) монограмът да означава името Мануил. В такъв случай строежът на крепостта може да се свърже с Мануил Апокавк, чието име се споменава през 1344 г. във връзка с крепостта Вукелон. Като имаме предвид характера на сградата, нейната строителна техника и тълкуванията на монограма, смятаме, че кулата донжон при с. Маточина е построена в началото на XIV в.

През краткия период, когато тази крепост е служила за отбраната на християнските войски срещу турските завоеватели, кулата е претърпяла едно разрушение. Последното обаче засегнало само най-горния етаж и сградата била бързо поправена.

По време на турското владичество крепостта загубва значението си и запустява. Цялата околност обраства с дълбоки гори, изобилстващи с дивеч. През 1664 г. тук ловува султан Мохамед IV, от чиито дневник научаваме, че крепостта и намиращото се под нея село се наричат вече Фикла. Впоследствие това име преминава във Фикел, а днес е преименувано Маточина.

Миниатюра върху началната страница на хрониката „Завладяването на Константинопол“ от Жофроа дьо Вилардуен (XIII в.)

ИЗВОРИ ЗА ОДРИНСКАТА БИТКА ОТ 1205 Г.,
подбрал и коментирал В. ГЮЗЕЛЕВ

№ 1

Писмо на управителя на Латинската империя Хенрих до папа Инокентий III от 5 юни 1205 г.

Превод на *М. Войнов* в: Латински извори за българската история. Т. III. София 1965, с. 365–368.

Хенрих, брат на константинополския император и управител на империята[1], със смирена дължима и предана почит и с целувка на краката до светейшия отец и господин Инокентий, по Божие благоволение върховен първосвещеник. Тъй като моят брат и господар, императорът[2], е съобщавал на Ваше отчество напоследък, до края на март, твърде ясно чрез многобройни писма и пратеници за цялото напредване на християнската войска и за редица трудности на нашия поклоннически по-

[1] Вторият император на Латинската империя Хенрих Фландърски (1206–1216) след пленяването на брат му Балдуин I (1204–1205) първоначално е бил провъзгласен само за „модератор“ (управител) на империята, а е бил коронясан едва на 20 август 1206 г., когато вече е било известно, че неговият брат е бил умъртвен от българите.

[2] Балдуин I.

ход, аз сметнах за достойно да ви съобщя като на баща и господар нашата съдба след това, твърде различаваща се от предишната, дори твърде нещастна поради греховете ни. И тъй гърците, които след всякакъв вид осигуряване и гаранция поради вродената си злоба и обичайно коварство винаги се проявяват склонни към предателство, случи се веднага след отпращането на изпратените напоследък до вас пратеници да направят срещу нас въстание и явно да разкрият предателството, което са били замислили преди това. След като се узна за него, моят брат и господар, императорът, желаейки да отмъсти, излезе своевременно от столицата против центъра на въстанието, сиреч Одрин, придружен от малко хора, тъй като ние бяхме пръснати в по-голямата част по укрепления и владения. Този град е най-укрепеният в Гърция, съседен на народа на власите[3] и отделен от тях само от планините. Наистина по това време ние бяхме разпределени така: монфератският маркиз[4] беше с мнозина хора отвъд Солун. Аз с немалко хора бях при Адромитикон, от другата страна на ръкава „Св. Георги". Паган де Аврелия и П[етър] де Брецел – към Никея, от същата страна на залива. Р[ене] де Трит заедно с мнозина хора – при Филипопол[5], а другите – пръснати по разни места и укрепления. После, след като господарят на власите, когото и гърците били извикали, но тайно, за да може повече да навреди, чул, че латинците са обсадили с тол-

[3] С етническото име „власи" в края на XII–XIII в. някои византийски, френски и др. автори обозначават българите.

[4] Маркиз Бонифаций Монфератски (1183–1207), владетел на Солунското латинско кралство през 1204–1207 г.

[5] Дн. гр. Пловдив.

кова малко хора споменатия град, този влах Йоаниций[6] внезапно се нахвърлил върху нашите с безчислено множество варвари, сиреч власи, кумани и други. Когато нашите излезли също твърде ненадейно срещу тях и застанали по-далеч, отколкото трябвало, и най-после били обкръжени отвсякъде от неприятелски засади, уви, моят господар, императорът, граф Людовик, Стефан де Пертико и някои други барони и рицари – това не мога да разказвам без проливане на кървави сълзи – връхлетени от такова множество, все пак не без загуби и за неприятелите, били обкръжени от тях. Наистина ние не знаем кои са били заловени, кои убити. Все пак ние научихме от най-сигурни наши разузнавачи и от достоверни слухове, че моя господар император го държат здрав и жив. Същият Йоаниций, както твърдят, засега се отнася достатъчно почтително с него и с други някои, които и досега не можем да назовем определено с имена. Трябва да знаете обаче, че от деня, в който бяхме навлезли в пределите на гърците, до деня на онова нещастно сблъскване колкото и голямо множество да връхлиташе върху нас и нашите, макар нашите да биваха понякога твърде малко, все пак винаги излизаха тържествуващи и с победа. Неоценимата обаче загуба, за която ние скърбим и плачем, че ни се случи тогава, смятаме, че ни сполетя поради необмислената дързост на нашите и по вина на нашите грехове. И тъй тези, които се били измъкнали от сражението и се спасили от ръцете на неприятелите, без да мислят много, заедно с тези, които били останали да пазят палатките, се оттеглили от обсадата без други

[6] Българският цар Калоян (1197–1207).

загуби. Когато те се насочвали към столицата и били така неочаквано изоставени, Господ им дал внезапно толкова голямо утешение, че всички, колкото били разпръснати, се събрали в един миг заедно, като че свикани от Господа, в някакъв град, който се нарича Родосто. Маркизът пък пребивавал щастливо и победоносно в своите владения, а Р[ене] де Трит – по Божия милост здрав и читав в своите земи. И тъй, след като направихме там преглед на силите си, оттогава започнахме да укрепяваме градовете и укрепленията и действувайки така, отидохме чак до Константинопол. И тъй, макар да ни сполетя тъжно нещастие със загуби на хора, все пак ние се надяваме в Господа и смело се уповаваме, че с Божия помощ ще можем да издържим по-дълго време засадите и нападенията на нашите неприятели и да очакваме подкрепа и помощ отдалеч. Но ето, случи се това, от което се опасявахме, което народната мълва говореше и за което бяхме осведомени от писмото на самия влах, в което се говори за неговия съюз с турците и другите врагове на християнския кръст[7]. Това писмо, заловено от нас, ние препратихме заедно с пратениците му до Ваше апостолство на два езика. Макар ние да налетяхме на по-тежки, отколкото очаквахме, удари и поражение, никой не се съмнява, че на вас като баща, покровител и господар на нашето дело предстои да се заемете с това, особено когато изнемогваме само заради възстановяването на единството на църквата и заради помощта на Светата земя. При тези две неща едното зависи дотолкова от друго, както твърдят високо всички пребиваващи на Изток християни и главно уважаваните братя от двата ордена, на тамплиерите и на хоспиталиерите, които са с нас, че възстановяването му не само работи за освобождението є, но и, изглежда, най-открито съдействува за пълното обърквање на всички езичници и неприятели на Христовия кръст, както, обратно, неговото разстройство, да не дава това Бог, не само унищожава надеждата за възвръщането на изгубената част от Светата земя, но дори без съмнение предварително би отнело надеждата за задържане и на тази част, която понастоящем е предана на християнския култ. И тъй, забелязвайки, както отначало, че нашето несъвършенство е недостатъчно за възвишеността на едно толкова трудно начинание, ние прибягнахме с предано внимание и мисъл към вас като при най-върховно и дори единствено прибежище и основа на нашата надежда, който единствен от човешките синове, князете и царете, с каквато и власт да са облечени, можете да ни се притечете на помощ. Простряни в пълно смирение в краката на ваше бащинство, ние молим със сълзи, с най-голямата възможна настойчивост на молбите, да не отлагате да проявите обикновеното си чувство на милосърдие към вашите чада, поставени в толкова голямо затруднение и нуждаещи се повече от всички живи хора от вашия съвет и помощ. Това ние искаме толкова по-уверено от благостта на ваше бащинство, колкото извън тържествения обет на нашия поход ние даваме телата и живота си за Римската църква, при което съгласно общото безпокойство на всички християни, от което сме завладени, знаем точно, че и ние сме задължени към ваше бащинство и вие към

[7] Предполага се, че българският цар Калоян се е опитал да влезе в съюз със селджукските турци от Мала Азия срещу Латинската империя.

нас като към ваши войни и наемници на Римската църква. И тъй ние искаме от ваша страна да бъдат изпратени посланици и с апостолическа власт в Италия, Франция, Германия и другите западни страни, които да отнесат в наша помощ и подкрепа за тези, които ще дойдат при нас според споразумението, съвършено цялостна индулгенция, предоставяна от апостолическия престол за тези, които ще останат в земята на Сирия цяла година в служба на разпънатия. Но понеже ще отнеме много време, ако вмъкнем в писмото това, което желаем да съобщим на ваше бащинство, аз изпращам на ваше бащинство нашите пратеници и довереници, особено досточтимия наш отец Н[ивело] епископ на Соасон[8], който се е трудил колкото вярно, толкова и постоянно в помощ на Светата земя и за делото на Римската църква, а и досега като верен и умен стопанин на поверения му талант не е престанал да се труди, както сами вие забелязвате, чието отсъствие щеше да ни бъде от голяма загуба, ако нуждата и самото затруднено положение не ни принуждаваха да се лишим временно от присъствието му, а освен това благородния мъж Н[икола] де Майн и Йоан Блио. Ние молим и искаме да благоволите да им окажете безсъмнено и сигурно доверие в това, което ще съобщят на ваше апостоличество за тази работа, и да приложите вашия съвет и помощ, както намерите, че е полезно за църквата и цялото християнство, а също и за освобождението на моя господар и брат, който се проявяваше и смяташе навсякъде за ваш предан войник.

Дадено в двореца Влахерни на 5 юни 1205 г.

[8] Епископът на Соасон Нивело де Керисиако (11175–1207), който през 1206 г. бил ръкоположен за католически архиепископ на Солун.

№ 2

Писмо на папа Инокентий III до цар Калоян от края на юни 1205 г.

Превод на *М. Войнов* в: Латински извори за българската история. Т. III, с. 363–364.

До Калоян, славния цар на българите и на власите.

Поради особеното благоволение, с което те прославихме между всички християнски владетели, ние те обичаме до такава степен, че дейно подкрепяме твоето благо и чест, като сигурно се надяваме, че ти трябва непрекъснато да напредваш в предаността си към своята майка, светата Римска църква, чрез чиито заслуги ти спечели славна победа срещу тия, които се стараеха да ти причинят неприятности. Понеже ти получи от нас чрез посланика на апостолическия престол царска диадема и военно знаме, за да бъде твоята царска власт специално от блажения Петър, ние желаем да се погрижиш старателно, освободен отвсякъде от нападенията на неприятелите, да се радваш на спокоен мир. И тъй да знаеш, прелюбезни сине, че освен тази войска, която се е приближила неотдавна, огромна войска ще тръгне от западните страни за Гърция[9]. Затова ти трябва да се погрижиш много за себе си и за своята земя, докато можеш, за да сключиш мир с латинците, защото, ако случайно, от

[9] Папа Инокентий III заплашва българския цар с нова кръстоносна армия, която щяла да се притече на помощ на Латинската империя.

Писмо на папа Инокентий III до „Светлия цар на българите“ – Калоян

една страна, те, а, от друга, унгарците те нападнат, ти не би могъл да се противопоставиш лесно на усилията на двете страни. Затова ние внушаваме на твоя сияйност и искрено те съветваме, понеже казват, че ти държиш в плен константинополския император Балдуин[10], ти така да се погрижиш за себе си, че чрез освобождаването му да сключиш истински и здрав мир с латинците, за да спрат напълно да нападат теб и твоята земя. Защото ние наредихме с апостолическо писмо до Хенрих, брата на същия император, който стои в Константинопол начело на латинската войска, да склони латинците на мир с тебе срещу освобождаването на императора и да престане изобщо да те безпокои. И така, нека Бог ти внуши да послушаш нашите напомняния и съвети, за да може твоето царство, което ти най-предано посвети на блажения Петър и на Римската църква, да се запази незасегнато от всяко смущение, за което ние желаем да положим грижливо старание и резултатен труд.

Писано е до [Василий], търновски архиепископ, примат на българи и власи, и той да го посъветва усърдно и да го склони към това.

[10] Това показва, че папското писмо до българския цар Калоян е писано след получаване на официалното известие за пленяването на император Балдуин I от българите, получено чрез предното писмо на Хенрих Фландърски.

№ 3

Преразказ на писмо на цар Калоян до папа Инокентий III от пролетта на 1206 г. в „Делата на папа Инокентий III“

Превод на *М. Войнов* в: Латински извори за българската история. Т. Ш, с. 378

А гореказаният Йоаниций или Калоян, цар на българите и на власите, отговори, че след като чул за превземането на Константинопол, бил изпратил пратеници и писмо до латинците, за да сключи с тях мир, но те му отговорили най-надменно, като му казали, че не ще има мир с него, ако не върне земята, принадлежаща на Константинополската империя, в която бил нахлул с насилие. На това той отговорил, че тази земя той притежавал по-справедливо, отколкото те Константинопол. Защото той си възвърнал земята, която неговите деди били загубили, а те са завладели Константинопол, който ни най-малко не им е принадлежал. Освен това самият той бил получил законно ***царската корона*** от върховния първосвещеник. А този, който се наричал константинополски василевс, без основание си бил присвоил самоволно императорска корона[11]. Затова властта принадлежала по-скоро нему, отколкото на онзи. Затова под едно знаме, което получил от блажения Петър, украсено с неговите ключове, той се сражавал уверено срещу тези, които носели на раменете си лъжливи кръстове. И тъй, предизвикан от латинците, той бил принуден да се защищава срещу тях; неочаквана победа му дал Бог, който се противопоставя на надменните, а благославя смирените. Самата победа той приписвал на блажения Петър, княза на апостолите: обаче той не можел да освободи казания император по негов съвет и по поръка на върховния първосвещеник, понеже той бил платил дължимото на плътта, когато се намирал в затвора.

*

Той изпрати на българския патриарх[12] планета, далматика и туника от бял азамит, украсени подходящо със златошевица, и голям пръстен с пет топаза, с който лично си служеше, митра украсена със златошевица, камисум, амиктус, стола, мануале, пояс, калиги, сандали, хиротека и други украшения, които подхождат за патриарх.

Също и на браничевския епископ, който се яви лично пред папата[13], даде един златен пръстен със смарагд и митра с подходящо поставена на нея златошита ивица.

[11] В това незапазено писмо на цар Калоян до латинския император Балдуин I ясно е изразена българската концепция за незаконността на създадената чрез завоевание Латинска империя.

[12] Докато в кореспонденцията си с българите папа Инокентий III титулува българския църковен глава Василий I „търновски архиепископ и примас на цяла България и Влахия“, тук за пръв път той е обозначен като „патриарх на българите“.

[13] Българският епископ на Браничево (дн. гр. Костолац, Сърбия) Власий, който в края на 1203 г. посетил апостолическия престол.

№ 4

Из хрониката на участника в битката Жофроа дьо Вилардуен (1150–1212)

Превод на *Ив. Божилов* в: Жофроа дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол, превод от старофренски, предговор и бележки Ив. Божилов. София 1985, с. 105–110.

И когато настъпи утро и се разсъмна напълно, те яздиха така, както беше решено; и пристигнаха пред Андринопол и го намериха твърде добре съоръжен; и те видяяха върху стените и върху кулите хоругвите на Йоанис, краля на Влахия и на България[14]; и градът беше твърде укрепен, твърде богат и препълнен с хора. И те ги обсадиха с много малко люде пред две порти. И те бяха така в продължение на три дни пред града в голяма грижа и с малко хора.

Тогава пристигна Енрико Дандоло, който беше дож на Венеция[15]; но това беше един стар човек и съвсем не виждаше. И той доведе толкова хора, колкото имаше – приблизително толкова, колкото император Бодуен и граф Луи бяха довели; и той се настани пред една от портите. На следващия ден те се увеличиха с още един отряд конни сержанти; но би трябвало те да струват повече, отколкото струваха. И те имаха малко хранителни припаси, защото търговците не можеха да ги следват:

[14] Цар Калоян.

[15] Венецианският дож Енрико Дандоло (1192–1205).

и не можеха да отидат да се снабдят със сено, защото в страната имаше толкова много гърци, че те не можеха да отидат там.

Йоанис, кралят на Влахия, идваше да подпомогне тези от Андринопол[16] с твърде голяма армия, защото той водеше власи и българи и около четиринадесет хиляди кумани, които не бяха покръстени. Поради оскъдицата на хранителни продукти граф Луи дьо Блоа и дьо Шартр отиде на Връбница да потърси храна. С него отиде Етиен дю Перш, братът на граф дю Перш; и Рено дьо Монмирай , който беше брат на граф Ерве дьо Невер, и Жерве дьо Шател, и повече от половината на цялата армия.

И те отидоха в един замък, който се наричаше Пьотас[17], и го намериха много сигурно зает от гърците, и предприеха голям и ожесточен пристъп; и те никак не сполучиха там, но се върнаха назад без никакво завоевание. И те бяха така през седмицата между двете Пасхи[18] и построиха от греди различни видове машини, и поставиха миньори, които имаха [да работят] под земята, за да подкопаят стената. И те прекараха така Великден пред Андринопол с малко хора и с малко храни.

Тогава пристигна новината, че Йоанис, кралят на Влахия, идваше срещу тях, за да подпомогне града; те уредиха работата си и се споразумяха, че Жофроа маршалът и Манасие дьо Лил ще пазят лагера и че император Бодуен и всички останали ще излязат навън, ако Йоанис дойдеше за битка.

[16] Т. е. въстаналите гърци в Одрин.

[17] Крепост, разположена в близост до Одрин, вероятно споменатата във византийски извори с името Путца.

[18] Седмицата от Връбница до Великден.

Те останаха така до срядата на великденските празници. И Йоанис сега беше толкова близо, че се бе установил на пет лиьо от тях[19]. И той изпрати своите кумани да препускат през лагера, и сигналът за тревога се разнася в лагера, и те излизат от него в безредие. И твърде безумно преследват куманите една цяла лиьо. И когато те пожелаха да се завърнат, куманите започнаха да ги обстрелват със стрели твърде безмилостно и раниха много от техните коне.

Така те се върнаха в лагера и бароните бяха повикани в жилището на император Бодуен; и те устроиха съвет и казаха, че са сторили голяма лудост, като преследвали по този начин хора, които са така леко въоръжени. Решението на съвета бе, че ако Йоанис дойдеше още веднъж, те ще излязат и ще се построят пред лагера си и ще го очакват там, и не ще мръднат оттам. И те наредиха да се разгласи по целия лагер никой да не бъде така смел, че да престъпи тази заповед заради вик или крясък, който той би чул. И беше решено, че Жофроа маршалът ще бъде охрана откъм страната на града, и Манасие дьо Лил [също].

Така те прекараха тази нощ до четвъртък сутринта на великденските празници[20]. И те изслушаха службата и се нахраниха. А куманите препускат до техните павилиони. И сигналът за тревога се разнася, и те се хвърлят към оръжията си, и излизат от лагера, всички техни бойни отряди построени така, както те се бяха разбрали предварително.

[19] Едно лиьо = 4444 м. Това означава, че станът на българския цар Калоян е бил атдалечен от лагера на латинците приблизително на 25 км.

[20] 14 април 1205 г.

Граф Луи излезе първи със своя боен отряд и започна да преследва куманите; и призова император Бодуен да го последва. Уви! Колко зле те спазиха това, което бяха решили предната вечер; защото те преследваха куманите така почти две лиьо; и ги връхлетяват и ги преследват доста дълго време; а куманите от своя страна стрелят срещу тях и започват да крещят и да изпращат стрели.

А те [нашите] имаха в своите части освен рицарите други люде, които не познаваха достатъчно добре военното изкуство. И тези започват да се плашат и да отстъпват. И граф Луи, който пръв се бе врязал [сред враговете], бе ранен на две места твърде тежко; и куманите и власите започваха да ги притискат; а графът беше паднал и един негов рицар, който се наричаше Жан дьо Фриез, беше слязал и го качи на своя кон. Много от хората на граф Луи му казаха: „Сеньор, оттеглете се оттук, защото вие сте твърде тежко ранен", а той каза: „Не е угодно на нашия Господ Бог някога да бъда укорен, че съм избягал от бойното поле и съм изоставил императора."

Императорът, който от своя страна беше твърде притеснен, призоваваше своите хора и им казваше, че никога не би побягнал и че те в никакъв случай не би трябвало да го изоставят; и тези, които бяха там, свидетелствуват убедително, че никога един рицар не се е защищавал по-добре, отколкото той. Така тази битка продължи дълго. Там имаше такива, които се държаха добре, и други, които го изоставиха. Накрая, тъй като Бог допуща премеждията, те бяха победени. Там на бойното поле останаха император Бодуен, който никога не пожела да избяга, и граф Луи: император Бодуен бе заловен жив, а граф Луи бе убит.

Там бяха погубени епископ Пиер дьо Бетлеем и Етиен дю Перш, брат на граф Жофроа, и Рено дьо Монмирай, брат на граф дьо Невер, и Матиьо дьо Валинкур, и Робер дьо Ронсоа, и Жан дьо Фриез, Готие дьо Ньойи, Фери д'Иер, неговият брат Жан, Йосташ дьо Юмон, неговият брат Жан, Бодуен дьо Ньовил и много други, за които книгата не говори тук. А останалите, които сполучиха да се изплъзнат, дойдоха бягайки в лагера.

И когато Жофроа, маршалът на Шампания, който беше на стража пред една от портите на града, видя това, той излезе колкото можа по-скоро с хората, които имаше. И той подкани Манасие дьо Лил, който охраняваше другата порта, да го последва бързо. И той язди със своята бойна част срещу бегълците с бърз ход. И бегълците се присъединиха към него; и Манасие дьо Лил, който дойде колкото можа по-бързо, се присъедини към него. И тогава те съставиха една по-голяма бойна част, и всичките, които идваха от това безредие и които те можаха да задържат, присъединиха ги към своята част.

И това безредно бягство бе спряно по такъв начин между деветия час и вечернята. Мнозина бяха така изплашени, че бягаха пред тях до палатките и останалите жилища. И така завърши това бягство, както вие чухте. И куманите, и власите, и гърците, които ги преследваха, се спряха; и те безпокоиха тази бойна част със своите лъкове и стрели. А онези от бойната част стояха неподвижни с лице към тях. И те престояха така до падането на нощта; и куманите и власите започнаха да се оттеглят.

Тогава Жофроа дьо Вилардуен, маршалът на Шампания и на Романия, извести в лагера на дожа на Венеция, който беше стар човек и не виждаше никак, но който бе твърде умен и храбър и енергичен. И той му предложи да дойде при него, в неговата бойна част, където той се бе задържал, в полето. И дожът стори така. И когато маршалът го видя, той го повика за съвет настрана, съвсем сам и му каза: „Сеньор, вие виждате нещастието, което ни постигна: ние загубихме император Бодуен, граф Луи и по-голямата част от нашите хора, [и то] от най-добрите. Сега впрочем да помислим да спасим останалото, защото, ако бог не ни окаже милост, ние сме загубени."

Резултатът от това съвещание беше такъв: дожът на Венеция да се завърне в лагера си и да утеши хората си; и [да заповяда] всеки да се въоръжи и да стои спокойно в жилището си и в своята палатка. А Жофроа маршалът ще остане в своята част извън лагера в бойна готовност, докато падне нощ, за да не могат техните врагове да ги видят, когато потеглят; и когато ще бъде нощ, те ще тръгнат от [лагера] пред града: дожът на Венеция ще върви напред, а Жофроа маршалът ще бъде тилна стража – така, както и тези, които са с него.

Те изчакаха така до падането на нощта; и когато вече беше нощ, дожът на Венеция замина от лагера, така както бе уговорено, а Жофроа маршалът образува тилната охрана. И те тръгнаха предпазливо и отведоха всички свои хора – пехотинци и конници, ранени и други, без да оставят съвършено никой. И те яздиха към един град, който е разположен на морето и който се нарича Родесто[21], и който беше на три дни далечина оттам.

[21] Дн. гр. Родосто (Текирдаг) в Турция.

Те заминаха така, както вие чухте. И това събитие се случи в годината от превъплъщението на Исус Христос хиляда двеста и пета.

И през тази нощ, когато армията замина от Андринопол, случи се така, че една рота се отдели от нея, за да отиде по-скоро и по-право в Константинопол; и те получиха голямо порицание. В тази рота бе един граф от Ломбардия, от земята на маркиза, който се наричаше граф Жирар, също така и Йод дьо Хам, който беше сеньор на един замък, наречен Хам, във Вермандоа, и други около двадесет и пет рицари, които книгата не изброява.

И така те си отидоха след поражението, което беше в четвъртък вечерта; и пристигнаха в Константинопол в събота вечерта; а имаше [в действителност] пет големи дни [път]; те разказаха новината на кардинал Пиер дьо Шап, който беше пратеник на римския папа Инокентий[22], на Конон дьо Бетюн, който охраняваше Константинопол, и на Милон льо Бребан, и на останалите знатни люде. И знайте, че тези бяха много изплашени от това и повярваха наистина, че всичко друго, което те бяха оставили пред Андринопол, беше загубено, защото нямаха новини от тях.

Впрочем да оставим тези от Константинопол, които са в голяма печал, и ще се върнем към дожа на Венеция и Жофроа маршала, които яздеха цялата нощ до зори, когато се връщаха от Андринопол. И тогава те пристигнаха в един град, който наричат Панфил. Впрочем чуйте

[22] Може да се предположи, че именно той по-късно известява папата за претърпяното поражение.

събитията такива, каквито ги желае бог: в този град бяха нощували Пиер дьо Брашиьо и Пайен д'Орлеан и всичките хора на граф Луи; и те бяха около сто рицари, твърде добри люде, и сто и четиридесет конни сержанти, които идваха от другата страна на ръкава и отиваха в лагера край Андринопол.

И когато те видяха да идва войската, хвърлиха се към оръжията си много бързо, защото мислеха, че това бяха гърците: те се въоръжиха и изпратиха хора да се научи какви хора бяха тези. И те [изпратените] откриха, че това бяха тези, които се връщаха от поражението; и те се обърнаха към тях и им казаха, че император Бодуен беше погубен, както и граф Луи, техният сеньор, от земята, от страната и от свитата, на които бяха те[23].

Не би могло да им се съобщи по-скръбна новина. Тогава вие щяхте да видите да се пролеят много сълзи и да се кършат много ръце от печал и мъка. И те отидоха насреща им напълно въоръжени, така както бяха, докато дойдоха при Жофроа, маршала на Шампания, който беше тилна охрана, твърде угрижен; защото Йоанис, кралят на Влахия и на България, беше дошъл на зазоряване с цялата си армия в Андринопол; и той намери, че те си бяха отишли; и той язди след тяхната войска и щастие бе, че не ги намери, защото те щяха да бъдат погубени окончателно, ако той ги бе намерил.

„Сеньор, казаха те на Жофроа маршала, какво желаете да сторим. Ние ще направим всичко, което вие пожелаете." А той им отговори: „Вие виждате добре как сме. Вие и вашите коне сте бодри; вие ще бъдете тилна

[23] Първоначално изглежда латинците са смятали, че техният император Балдуин I е загинал в сражението.

охрана, а аз ще вървя напред, за да възпирам нашите хора, които са много изплашени и имат голяма нужда от това.“ Така както той предложи, те го сториха на драго сърце; и те изпълниха службата на тилна охрана много добре и много точно, както хора, които знаеха да го правят, защото бяха добри и честни рицари.

Жофроа, маршалът на Шампания, язди напред и ги води, и той язди до един град, който се наричаше Кариопол; той видя, че конете им бяха уморени от това, че бяха яздили цялата нощ, и влезе в града към обяд и ги настани да почиват; и те дадоха храна на конете си, а те самите ядоха това, което можаха да намерят, а то беше малко.

Така те бяха в този град целия ден до настъпването на нощта. А Йоанис, кралят на Влахия, ги беше следвал целия ден по целия път; и той се установи на лагер на около две лиьо от тях. И когато вече беше нощ, тези, които бяха в града, се въоръжиха всички и излязоха. Жофроа маршалът беше челна охрана, а онези образуваха тилна охрана, както бяха направили това през деня. Те яздиха така през цялата нощ и на следващия ден в голям страх и с голямо усилие, докато пристигнаха в град Родесто, много богат и много укрепен, който беше обитаван от гърци; и тези не посмяха да се защищават; и [нашите] влязоха [в града] и се настаниха [там]; и тогава те бяха в безопасност.

И така се изплъзнаха тези от армията при Андринопол, както вие чухте. Тогава те свикаха съвет в град Родесто и казаха, че те се страхуват повече за Константинопол, отколкото за самите тях; и те взеха добри пратеници, които ще пътуват ден и нощ по море, и те съобщиха на тези от града [Константинопол] да не се

безпокоят, защото те се бяха спасили и ще се завърнат при тях колкото биха могли по-скоро.

В момента, в който пратениците пристигнаха в Константинопол, там имаше пет нефа[24], принадлежащи на венецианците, твърде големи и твърде хубави, натоварени с поклонници-рицари и сержанти, които изоставяха земята и си отиваха в своята страна. И в петте нефа имаше около седем хиляди въоръжени люде – Гийом, довереникът на Бетюн, беше там и Бодуен д'Обини, и Жан дьо Вирсен, който беше от земята на граф Луи и бе негов васал, и около сто други рицари, които книгата не споменава.

Метр Пиер дьо Шап, който беше кардинал – представител на римския папа Инокентий, и Конон дьо Бетюн, който охраняваше Константинопол, и Милон льо Бребан, и голям брой други знатни хора отидоха на петте нефа; и те ги молиха с вопли и плач да имат пощада и милост към християнството и към техните сеньори, които бяха погинали в битката, и да останат за бога. Те не пожелаха нищо да чуят; а заминаха от пристанището: и те разпуснаха платната си и се отправиха така, както бог пожела, по такъв начин, че вятърът ги отнесе в пристанището на Родесто; и това беше на другия ден, след като онези бяха пристигнали там [идвайки] от поражението.

[24] Тежкотоварни кораби.

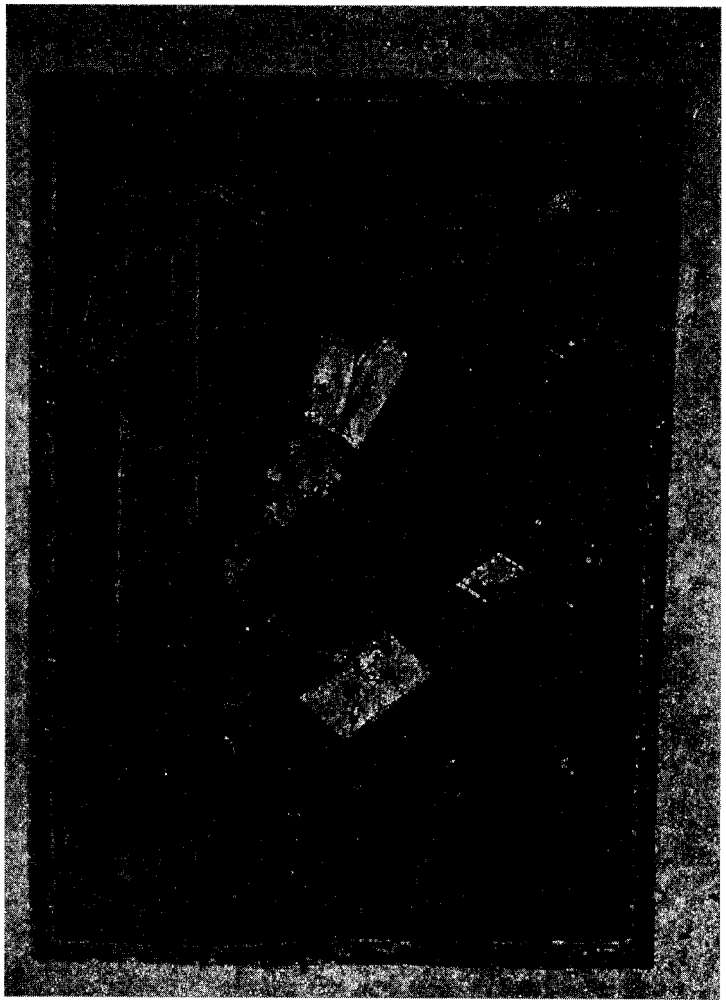

Византийският историк Никита Хониат (1155–1216), изобразен с шапка на велик логотет на Византийската империя – миниатюра в ръкопис от XIII в.

№ 5

Из „История“ на Никита Хониат (1155–1215)

Превод на ***В. Тъпкова-Заимова*** в: **Гръцки** извори за българската история. Т. XI. София 1983, с. 73–77.

Йоан[25] подозираше високомерието на латинците и се боеше от копието им като от огнен меч., тъй като, когато беше проводил и пратеници за приятелство, беше му отговорено да се отнася в грамотите си до тях не като цар с приятели, а като слуга с господари. Иначе те щели да вдигнат срещу него оръжие и лесно да опустошат Мизия[26], която той владеел не по право, а като отцепник от ромеите, и да го върнат в предишното му положение. Прочее Йоан нареди да се върнат в къщи прибегналите при него ромеи и да правят каквото могат зло на латинците с хитрости и набези, докато той уреди работите им по най-добър начин. И тъй те се върнаха по своите места и разбунтуваха градовете на траките и македонците[27] с помощта на власите. Поради това много от латинците, които пребиваваха в тези градове, бяха избити, а другите се върнаха като бегълци във Византион[28]. И жителите

[25] Цар Калоян.

[26] Антично географско понятие за земите, заключени между Дунава и Балкана, употребявано от византийските автори понякога и за България.

[27] Т. е. градовете от Източна Тракия, влизащи в състава на византийските теми Тракия и Македония.

[28] Дн. Цариград.

на Димотика бяха избити, а тези на Орестиада[29] бяха прокудени. Тези действия освободиха против всякакво очакване Изтока от латинците, които бяха заети във войната на Запад, посмалиха високомерието им и направиха по-умерени обладателите на Елада и на Пелопонес. Но да разкажем по ред какви неща станаха по-нататък. Ромеите завладяха града, който води името си от Адриан[30], както и Димотика, и останаха там, като имаха немалка подкрепа от власите. А Йоан поведе своите отреди и помощната войска от скити[31], почти неизчислима по брой, стараейки се да скрие от латинците голямата [им] численост. Император Балдуин и трима други началници (понеже графът на Свети Павел беше умрял и погребан в Манганския манастир в гробницата на севастица Склирена) бяха известени за въстанието на ромеите, веднага изпратиха войска, за да възвърне въстаналите градове. Прочее Виза и Цурул[32] бяха върнати и отново се подчиниха. Но града, издигнат от Аркадий[33], те намериха опразнен от хората, които имаха богатство и бяха на почит. А когато през нощта ги нападнаха ромеите, на които този град беше родно място, с тях бяха дошли и съюзниците им. Най-напред [латинците] се въоръжиха и стояха мирно, като разпределиха стража да наблюдава стените. А когато съмна, виждайки, че ромеите не са подредени в боен ред, нито пък си служат с правилата на

[29] Дн. Одрин.
[30] Т. е. Адрианопол – Одрин.
[31] С това етническо наименование са обозначавани куманите.
[32] Дн. гр. Визия и Чорлу в Източна Тракия.
[33] Късноримският император Аркадий (395–408).

военното изкуство, а дори и не са въоръжени, както трябва, те решиха да изведат за сражение строената си войска. Когато ромеите настъпиха против тях, приближавайки се смело към стените (защото взеха за уплаха самоувереността на латинците), излязоха от вратите, влязоха в сражение за кратко време и бяха обърнати в бягство. В този ден можеше да се види жалко и мъчително зрелище. Латинците нямаха пощада към никого, а избиваха всички с меча си. Така напоиха земята с кръв и никой от падналите не получи погребение. Прочее този авангард извърши толкова и не посмя да отиде по-нататък, понеже ромеи и власи с една скитска част ги обкръжаваха, а останалите се бяха спуснали към Адрианопол като в спасително убежище. През месец март император Балдуин излезе заедно с граф Людовик Блуаски, както и с дука на Венеция Енрико Дандоло, всеки със своите отреди. Прочее те се насочиха към Адрианопол и разположиха командуването извън обсега на стрелите, а на другия ден докараха войските до стените и поставиха бойните машини. Но понеже онези, които бяха вътре, се защищаваха упорито в продължение на много дни, те поради здравината на стените не постигнаха нищо, освен да бъдат обстрелвани и да стрелят. Накрая започнаха да подкопават с лостове основите на стените, опитвайки се да разклатят стените незабелязано. Така те подкопаваха проход, колкото може по-навътре, изхвърляха скришом земята, подпираха изкопите с подпори от сухо дърво и вършеха работата с много работна ръка. А срещу това и ромеите измисляха средства за спасение на града. Но не изминаха много дни и Йоан, като отдели една част от скитската войска, нареди да се нападне добитъка, пред-

назначен за прехрана, и ездитните животни, които пасяха тревата по земята около лагера на латинците. По този начин той искаше да научи какви бяха намеренията на неприятелите и как щяха да действуват в сражението. Още щом видяха скитите, те, изпълнени с въодушевление, се устремиха на конете си и се заловиха за копията си. Спуснаха се с все сила срещу скитите, които, като обърнаха гръб, започнаха бързо да отстъпват, като хвърляха стрели назад и при това, без да престанат да бягат през глава. Латинците вървяха подире им и така ги преследваха, но нищо не постигаха, понеже следваха бързи и лекоподвижни мъже. Така завършиха нещата през този ден. След това Йоан със своята войска се скри в доловете, навлезе в пропасти и през стръмни места се промъкна на едни височини, грижейки се противниците да не разберат, че е там. А от скитската войска, чийто вожд беше Коца[34], пусна мнозина отново да нападнат лагера на латинците, като им нареди да действуват, както по-рано, и да се връщат по същия път, по който са вървели и преди. [Латинците], като видяха отново скитите, грижливо и веднага се въоръжиха, втурнаха се по-стремително и храбро с насочени копия и дълго вървяха по същия път. Скитската дружина пък напредваше бързо, като почти не стреляше назад, понеже беше лека, а и защото яздеше на бързи коне. Латинците не разбраха колко далеч отидоха с конете си и че по невнимание са се приближили до местата, където бяха приготвени примките, засадите и клопките. Изтощени от дългия път и понеже и конете им вече бяха много уморени, те попаднаха на свежи скитски войници и се намериха сред тях. И наистина скитите ги обкръжиха като в обръч. А те, понеже боят беше ръкопашен, притиснати от множеството скити, падаха от конете, понеже мнозина обкръжаваха едного. Така на тези проклетници бяха прерязани вратовете им с коси или бяха удушвани с примки, а конете им бяха посичани. Когато масата от скитите като черен облак нападна, те не позволиха [латинците] нито да се разгърнат с конете си, нито да избягат. Прочее падна избраната част от латинската войска, прочута с хвърляне на копия. Падна и граф Людовик Блуаски. А Балдуин беше заловен и отведен като пленник в Мизия. Оттам, закаран в Търново, беше хвърлен в тъмница и омотан във вериги до самия врат. Най-старото и многолико зло и първопричина за всички нещастия на ромеите, Дандоло, дука на Венеция, тръгна последен и като узна от бегълците за поражението на войската, веднага обърна коня си и се върна в лагера. Когато настъпи нощ (защото сражението стана вечерта), той нареди да внесат светлини в шатрите и да запалят много огньове, за да се покаже, че цялата войска не е унищожена и че те не са се уплашили от сражението. При първата нощна стража той се вдигна оттам и отиде в крайбрежния град Редесто. Там се съедини с Хенрих, брата на Балдуин, който се връщаше от Атрамит с троянските арменци, които воюваха заедно с него, и се върна във Византион с разтърсени вътрешности от многото парасанги, които беше изминал в езда, и с много болни полови органи.

По това време ромеите, които останаха в Константиновия град, трепереха от страх, понеже пред очите им още стояха насочените срещу тях мечове на латинците и

[34] Предводителят на куманската войска.

разграбването на имуществата им, на което те бяха подложени без никаква причина, както и ограбването на града от Балдуин, на двадесет и пети март, осми индикт, шест хиляди седемстотин и тринадесета година. А и ние самите, които тогава живеехме още в Силиврия[35], смятахме, че ще претърпим най-страшното само като научихме, макар и да не видяхме с очите си, за убийството на съседните ни жители от Даонион[36] и като гледахме по следите на убийците, които с мечове в ръка влизаха в Силиврия, за да разграбят нашите вързопи и ракли. Прочее на двадесет и втори април, седми индикт, шест хиляди седемстотин и дванадесета година и столицата беше превзета от латинците. На петнадесети пък, същия месец, осми индикт, латинците бяха победени от скитите. И какво стана по-нататък? Друг бич връхлетя над ромеите, по-тежък и носещ големи бедствия. Мизиецът Йоан, който се показа едновременно като враг и отмъстител на ромеите, предаде на скитите за разграбване, колкото имаше градчета близо до Византион, които плащаха данъци на латинците. И можеше да се види друго страшно и необикновено зло, което надминаваше всеки изпратен от Бога бич. Двата народа оплячкосваха същата земя и същите хора, като ту нападаха заедно, ту един подир друг. Защото скитите опустошаваха всичко по пътя си и понякога пренасяха в жертва на своите божества някои пленници, отличаващи се по хубост, като ги обесваха, след като ги бичуваха. Латинците пък, разгневени от бунтуването на ромеите срещу тях и от това, че

[35] Дн. гр. Силиври в Източна Тракия.

[36] Селище в близост до Силиврия.

бяха победени от скитите, избиваха ромеите не помалко. И тъй не остана място незасегнато и пощадено, понеже земята беше изпълнена с безброй злини и беше по-гибелна от самата гибел, а по морето кръстосваха корабите с един ред весла на латинската войска, които унищожаваха всичко, което отплуваше накъдето и да е.

Списък на авторите в този сборник:

Акад. Васил Гюзелев – Институт по балканистика към Българската академия на науките

Проф. д-р на ист. науки Христо Матанов – Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет

Проф. д-р на ист. науки Йордан Андреев – Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“, Исторически факултет

Проф. д-р Георги Бакалов – Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет

Доц. д-р Миляна Каймакамова – Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет

Ст. асистент Момчил Младенов – Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“, Исторически факултет

Ст.н.с. д-р Христо Харитонов –Регионален исторически музей, Велико Търново

Проф. д-р архитект Стефан Бояджиев – Секция за теория и история на градоустройството и архитектурата към БАН